

OSMANLI ARAŐTIRMALARI
XXIII

NeŐir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERÜNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XXIII

İstanbul - 2003

VAKIF ANLAYIŞINDA YENİLENME İHTİYACI VE

XIX. YÜZYIL ORTALARINDA TRABZON VAKIFLARI

Abdullah SAYDAM

Tanzimat'ın hemen öncelerine gelinceye kadar Osmanlı Devleti'nde "kamu hizmeti" kavramının daha dar bir anlayışla ele alındığını, genelde devletin adalet, güvenlik gibi iki aslı görevi olduğu, diğer görevlerin bu hizmetlere yardımcı olduğu ölçüde dikkate alındığını görmekteyiz. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ortalarına kadar Maarif Nezâreti ya da Ticaret ve Nafia Nezareti kurulmamıştır. Aynı şekilde sağlık hizmetleriyle meşgul olmak üzere bir kurumun, diyelim ki bir bakanlığın oluşturulması da düşünülmemiştir. Halbuki Osmanlılar devletin esas faaliyet alanları bakımından merkezleşmeyi tercih eden bir anlayışa sahiptiler. Nitekim ordu, adalet ve vergi toplama konusunda merkezin plânlayıcı, yönlendirici ve denetleyici rolü olduğu bilinmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin, bugün "kamu hizmeti" sayılan eğitim, ibadet, sağlık, alt yapı kurumlarının tesisi, sosyal yardımlaşma ve dayanışma gibi alanlarda vakıfların kurulmasını teşvik etmek suretiyle bu ihtiyacın karşılanmasına zemin hazırladığını söylemek gerekir¹. Devlet vakıf kuruluşlarına izin verirken hukukî şartların yerine getirilmesine dikkat ettiği gibi, uzun zaman içerisinde kuruluş amaçlarına uygun şekilde yönetilmeleri, kaynaklarının israf edilmemesi veya kötü amaçlı olarak kullanılmaması için gereken hassasiyetin gösterilmesi konusunda kadılara yetki vermekteydi. Aynı zamanda bizzat halka ait olan bu kuruluşlara halkın da sahip çıkması ve destek

¹ Osmanlı Devleti'nde vakıfların muhtelif özellikleri ve hukukî durumları hk. bkz. Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, XIII, İstanbul, s.153-172. Vakıfların tesisinde devletin rolü hk. özet bilgi için bkz. Nejat Göyünç, "Vakıf Tesisinde Devlet Katkısı (16. yüzyıl içinde)", *OA*, XI (1991), s.123-128.

olması beklenmekteydi. Böylelikle devlet - halk işbirliği ile vakıflar özerk şekilde, bir "sivil toplum kuruluşu" olarak hizmet yapmaktaydı.

Vakıflar sosyal ihtiyaç dikkate alınarak hemen her alanda faaliyet göstermekteydiler. Bir yerin iskânından ordunun silahlandırılmasına, askere talim alanı tahsisinden eğitim ve dinî kurumlara, gelinlik kızlara çeyiz tedarikinden sermayesi olmayan esnafın desteklenmesine, vergi ödemede güçlük çeken insanlara yardım etmeye ve hatta ağır kış şartlarında yiyecek bulamayan hayvanların beslenmesine varıncaya kadar çok çeşitli hizmetleri yürütmek üzere vakıflar teşekkül ettirilmekteydi. Hatta yaygınlığı ve toplum hayatında etkili oluşu sebebiyle Osmanlı medeniyetini aynı zamanda bir "vakıf medeniyeti" diye nitelendirmek asla yanlış olmaz². Nitekim 1540 yılında yalnız Anadolu eyaletinde vakıf yoluyla 45 imaret, 342 cami, 1055 mescit, 110 medrese, 626 zaviye ve hankâh, 154 muallimhâne, bir mevlevihâne, 2 dârü'l-huffâz, 75 han ve kervansaray işletilmekte; 121 müderris, 3756 hatip, imam, müezzin ile 3299 şeyh, şeyhzâde, kayyum, talebe veya mütevelliyeye maaş verilmekteydi³. İstatistikler vakıf hizmetlerinde önceliği kültür ve din hizmetlerinin aldığını ortaya koymaktadır. XVIII. asırda Türkiye'deki vakıfların giderlerinin % 28'i eğitim ve öğretim, % 31'i ibadet, % 11 kadarı sosyal, % 10'u yönetim, kalanı da diğer alanlara harcanmaktaydı⁴. Yüzyıllar arasında az çok farklılıklar

2 Beşikten mezara kadar her alanı kucaklayan hayır kurumlarının faaliyet alanları hk. geniş bilgi için bkz. Yediyıldız, "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrât Sistemi", *Osmanlı*, V, Ankara, 1999, s.17-33. Vakıfların hizmet alanları için bir kısıtlama mevcut değildi. İnsanlara yararlı olabilecek her alanda vakıf tesis edilebilirdi. Nitekim Trabzon'da yangınların yol açabileceği zararları dikkate alan ve şehirde mevcut bulunan tulumbarın bir hayli eskimiş olduğunu gören Trabzon valisinin kapu kethüdası Seyyid Efendi masrafını kendisi karşılayarak bir yeni tumba alıp memlekete hediye etmişti. Tulumbarın işe yarayabilmesi için neferlerinin de düzenli şekilde oluşturulması gerektiği düşünülerek bu iş için Trabzon'daki gayrimüslimlerin görevlendirilmesine karar verilmiştir. Vali Halil Rifat Paşa tarafından kadıya, subaşı Halil Ağa'ya ve gayrimüslimlerin kocabaşlarına yazılan 19 Rebiyülevvel 1262 tarihli buyrultuda bu noktaya gereken itinanın gösterilmesi emredilmekteydi. *Trabzon Şer'iyet Sicilleri (TŞS)*, 1972, s.26/b.

3 Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Büyük İslâm Tarihi*, XII, İstanbul, 1989, s.435.

4 Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asırda Kültür Üzerindeki Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara, 1980, s.157.

gösterse de genel olarak bakıldığında vakıflara ait gelirler devlet bütçesinin % 15-25'lik bir kısmına denk gelmekteydi⁵.

Sultan II. Mahmud döneminde girilen kurumları yenileştirme çalışmaları sırasında menkul ve gayrimenkul olarak oldukça büyük bir kaynağı yönlendiren ve geniş çapta personel istihdam eden vakıfların idaresi de ele alındı. Zira çoğu yerlerde vakıf tesis, idare ve idamesindeki geleneksel anlayış bozulmuş, suiistimâller artmış idi. Vakfiye şartlarına aykırı davranılarak vakıf mallarının yağmalandığı, hayrî amaçlı değil de vergiden ve müsadereden kurtulmak için servetin mütevellî tayin edilen evlada intikal ettirildiği gibi sebeplerin yanı sıra muhtelif ekonomik faktörlerin etkisiyle bazı vakıf gelirlerinin zamanla ihtiyaçları karşılayamayacak derecede tükenmesi de sistemi zora sokmuştu. Öte yandan gerek merkezî yönetim gerekse taşradaki temsilcileri, vakıfların yaşamasını sağlayıcı denetim ve müdahaleleri her zaman lâyıkiyla gerçekleştiremeyecek ölçüde genel bir zaaf içerisindeydi. Bunlara ilaveten II. Mahmud devletin resmî hiyerarşisi dışındaki sivil unsurları denetim altına alma anlayışında olduğundan, vakıflardan güç alan ulemayı kontrol edebilmek için merkezileştirmeye yöneldi. Böylelikle 1826 yılında vakıfların meseleleriyle ilgilenmek ve yer yer yapılan yolsuzlukları takip edip sorumluları cezalandırmak maksadıyla Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti adıyla bir teşkilât kuruldu. Başlangıçta bilhassa hükümdarın kurduğu vakıflarla ilgilenen bu kurum 1839 yılında ülkedeki bütün vakıfların merkezi haline getirildi. Merkezileştirme süreci Tanzimat yıllarında daha geniş kapsamlı hale getirdi ve daha önce nezarete ilhak edilmeyen irili ufaklı bütün vakıflar aralıklarla nezarete bağlandı⁶. Trabzon gibi, Tanzimat'ın ilk aşamada uygulanmak istenip fakat bunun gerçekleştirilemediği yerlerde, bir süre daha kadı ve naipler vakıflardan sorumlu tutuldukları da buralara dahi merkezin temsilcisi olan görevliler tayin edildi. Meselâ 1259 (1843) yılında Trabzon Eyaleti Muaccelât Evkâfı Müdürlüğü görevini Mustafa Hayalî Efendi yürütmekteydi⁷.

5 Ömer Lütfi Barkan, "H. 933 - 934 / 1527 - 1528 Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İFM*, XV (1955), s.268; Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisâdî Boyutu", *VD*, XVIII (1984), s.26; Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1995, s.25.

6 Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s.63-244; John Robert Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Leiden, 1986, s.67-86, 102-117.

7 *TŞS*, 1968, s.41/a.

Tanzimat'ın uygulanmasından önce Evkâf Nezâreti'ne bağlı olarak vilayetlerde görevlendirilen muaccelât evkâfî müdürlerinin vakıfların usûlüne uygun yönetilmesi ve yolsuzlukların önlenmesi için çaba gösterdiklerini görmekteyiz. Devlet kendi rızasıyla hayır yapan ve servetinin bir bölümünü bu işe harcayan şahısların öldükten sonra hayırlarının devam etmesini önemli bir dinî ve insanî görev saymaktaydı. Hatta zeval bulmuş, fonksiyonlarını yitirmiş olan vakıfların yeniden diriltilmesi ile "vakıf sahibinin ruhunun adeta taze can bulmuş sayılacağı" düşünülmekteydi. Bu amaçla taşraya yollanan fermanlarla vakıfların iptali önlenmeye, yeniden canlandırılmaya, vakıflara ait gelir kaynaklarının mütevellilerin veya diğerlerinin elinde "yemeklik" haline gelmesi engellenmeye çalışılmaktaydı⁸.

Birkaç teşebbüsten sonra 1847 yılında Trabzon'da Tanzimat'ın uygulanmasına yönelik ilk adımlar atılırken, aynı zamanda mahkeme marifetiyle buradaki vakıfların da sayım ve denetimi gerçekleştirildi. İşlemler mahkeme marifetiyle gerçekleştirilirken idareyi Evkâf Müdürlüğü temsil etmekteydi. Bu sıralarda söz konusu görevde önce Kâşif Efendizâde Mehmed Asım Efendi bulunmakta olup daha sonra onun kötü idaresi gerekçe gösterilerek azledilmesi ile yerine İzzet Bey tayin edilmiştir⁹. Öncelikle 1847 yılı da dahil olmak üzere eski hesaplar incelendi, gelir ve giderler tespit edildi. Çalışmalar sırasında vakıfların, vakfiye, müteveli, ehl-i murtezika, mal varlığı, giderleri, geçmiş dönem hesapları incelenerek sistem oturtulmaya çalışıldı. İncelemeler sırasında elde edilen bilgiler şer'îye sicillerine kaydedildi. 1976 numaralı Trabzon şer'îye sicilinin neredeyse tamamına yakını, 69'u Trabzon merkezinde, 1'i Of'ta, 3'ü Rize'de olmak üzere toplam 74 vakıf hakkındaki bilgileri ihtiva etmektedir. İşte bu makalede Trabzon merkezindeki 69 vakfa ait bilgilerden hareketle bu vakıfların faaliyet alanları, gelir - gider durumu, servetin kaynağı, istismara açık olup olmadığı incelenmektedir¹⁰. Yalnız buradaki kayıtlar Trabzon'daki bütün vakıfları kapsamamaktadır. Meselâ şehirdeki en geniş gelir kaynağına

⁸ TŞS, 1968, s.40/b-41/a.

⁹ Barnes, *Religious Foundations*, s.133 (BOA, *İrade, Dahiliye*, 7152 / 3 Rebiyülevvel 1263/1847); TŞS, 1975, s.51/b.

¹⁰ TŞS, 1976, s.11/b-26/b, 33-b. Sicilde Rize'de bulunan Ali Kaptan Camii, Goloz Camii (s.11/b), Piri Çelebi mahallesindeki Hacı Süleyman Abdullah Medresesi (s.23/b) ile Of kazasına bağlı Hola-i Kebir köyü Zenozna mahallesindeki cami vakfına ait bilgiler de yer almaktadır (s.33/b).

sahip olan Hatuniye vakfı¹¹ ile Tavaşi Mahmud Ağa, Hacı Mustafa, Hacı Feyzullah, Uzunzâde, Hacı Ömer Paşa, Bayburtlu oğlu Hasan Kaptan bin İsmail adlı kişiler taraflarından kurulan vakıflar bu tarihte faal oldukları¹² ve üstelik kayıtlarda bunlardan bazılarının Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'ne bağlı buldukları açıkça ifade edildiği halde¹³ incelediğimiz muhasebe kayıtlarında bunlara ait cetveller yer almamaktadır. Bu demektir ki, faal oldukları halde muhasebe cetvellerinde yer almayan daha başka vakıflar da olsa gerektir. Muhtemelen bu vakıflara ait bilgilerin bulunduğu varaklar kaybolmuş olmalıdır.

Tablo-1'deki isim listesinden anlaşılacağı üzere incelenen vakıflardan kurucusunun kimliği belli olan 52 vakıf bulunmaktadır¹⁴. Bunların 44'ü erkek, 8'si kadındır¹⁵. Erkekler tarafından tesis edilen 44 vakıf kurucusundan 7 kişi paşa, 10 kişi ağa, 1 kişi bey, 17 kişi efendi, hoca, molla veya derviş unvanı taşımaktadır. 7 kişinin statüsünü belirleyen bir unvan yok ise de bunlardan beşi "Hacı" olup bir tanesinin "Eskici" lakabıyla anıldığı görülmektedir. Ağa unvanlı iki kişi kâtip olarak devlet kurumlarında çalışan insanlar olup üç ağanın

- 11 Hatuniye vakfı önceleri bağımsız 1254 (1838)'de de Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'ne bağlanmakla beraber (Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s.76) yine de özerk idare edildiği anlaşılan Haremeyn-i Şerifeyn evkâfına dahil idi. Kadı tarafından 29 Cemaziyelevvel 1261 / 1845 tarihli olarak vilâyete yazılan bir yazıda açıkça "Haremeyn-i Şerifeyn Evkâfı nezâretinde olup Trabzon'da vâki merhûme ve mağfûrîn-lehâ Hatuniye evkâfı" ibaresi geçmektedir. *TŞS*, 1971, s.5/a.
- 12 *TŞS*, 1967, s.41/a; 1971, s.4/b; 1976, s.18/a, b. *Giresun Şer'iyeye Sicilleri* (Bu sicil Trabzon'a ait olup sehven Giresun'diye kayıtlara geçmiştir), 1417, 28/b-29/a. Gerçi bizim verdiğimiz listede Muradanzâde Ömer Paşa vakfı diye bir vakıf bulunmaktadır, fakat buradaki Ömer Paşa farklı olmalıdır. Çünkü Hoca Ali Camii gelirleri arasında ikinci imam için Hacı Ömer Paşa vakfından senelik 15 kuruş tahsis olunduğu kayıtlıdır. *TŞS*, 1976, s.18/b. Buna karşılık Muradanzâde Ömer Paşa vakfının giderleri arasında öyle bir meblağa rastlanmamaktadır. s.34/a.
- 13 İki misâl verelim: "Nezâret-i Evkâf-ı Hümayun-ı mülûkâneye mülhak evkâfdan Trabzon Haffâflar sükunda vâki 'Hacı Feyzullah vakfı..." *TŞS*, 1971, s.4/b (19 Rebiyülahir 1261 / 1845). "Nezâret-i Evkâf-ı Hümayun-ı mülûkâneye mülhak Trabzon'da vâki Hamza Alaybeyi vakfı..." *TŞS*, 1976, s.8/b (19 Muharrem 1265 / 1848). Üstelik bu son vakıf ile ilgili kayıt genel muhasebe işlemlerinin yapıldığı yıla aittir.
- 14 Hacı Ebubekir Camii imameti için Fatma binti Hacı Ali adlı bir kadın ile aynı caminin vaizliği için Hatice binti Ömer adlı başka bir kadın tarafından kurulan iki ayrı vakfın kaydı bir arada yer almıştır. *TŞS*, 1976, s.24/a.
- 15 Kadınların vakıf kurulmasındaki rolleri için bkz. Hasan Yüksel, "Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadınlar (XVI. - XVII. Yüzyıllar)", *Osmanlı*, V, Ankara, 1999, s.49-55.

ise şehrin önde gelen ailelerine mensup oldukları ve zaman zaman devlette ayanlık, subaşılık gibi görevlerde buldukları bilinmektedir. "Bey"-unvanlı olan kişi için de aynı durum söz konusudur. "Efendi", genelde kamu kurumlarında çalışan veya vakıf kuruluşlarında dinî-ilmî görevlerde bulunan medreseden yetişme kimseler için kullanılan bir unvan olduğundan, buradan hareketle vakıf kurucularının büyük çoğunluğunun "askerî" sınıftan olduklarını söylemek mümkündür¹⁶. Muhasebe kayıtlarından muhtelif tarihlere kurulan bu vakıflardan 33'ünün vakfiyesinin bulunduğu, 36'sının ise bulunmadığı anlaşılmaktadır. Vakfiyesi olmayanlardan 4 tanesinin muhasebesi, mutasarrıf olan kişinin elinde bulunan hüccete dayanılarak, kalan 32 vakfinki ise teamül üzerine gerçekleştirilmiştir¹⁷.

16 Nazif Öztürk, "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları", *Osmanlı*, V, Ankara, 1999, s.39'da Tanzimat öncesinde vakıf kuranlardan her yüz kişiden 80-90'ının askerî kesimden olduğunu ifade etmektedir. Kimlerin askerî sınıftan olduklarına dair Temmuz 1606 tarihli bir fermanda şöyle denilmektedir: "Berât-ı hümâyûnüm ile hitabet ve imamet ve kitabet ve tevliyet ve cibayet ve nezaret ve meşihat ve cüz ve tesbih ve vakıf ve mezrea ve tekye ve sair bunun emsâli cihet tasarruf edenlerin vazifeleri bir akçe ve nîm akçe ise küllî ve cüzî askerîdir...Ve yaya ve müselleme ve mensuh ve gayr-i mensuh ve yörük ve tatar ve cenbaz ve voynuk askerîdir...Ve sâdat dahi askerîdir; askerînin zevci askerîdir, madamki fevt olduktan sonra reâyâ tâifesine nikahlanmış olmaya. Ve berat-i şerif ile imamet ve hitabet ve emanet ve kitabet ve meşihat ve cibayet ve tevliyet vesaire bunun emsâli cihet tasarruf edenler askerîdir. Ve berat-ı şerif ile doğancı ve yuvacı ve derbendci ve köprücü ve ulacı ve yağcı ve ortakcı ve haymana ve çeltükçi ve tuzcu ve bakırcı ve kadı nâibleri ve şehir kethüdaları ve tekâlif-i örfiyyeden muaf olanlar askerîdir. Ve mansıb tasarruf eden mülâzim külliye askerîdir." İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, Ankara, 1988, s.125-126. Ayrıca bkz: Suraiya Faroghi, "Politics and Socio-economic Change in the Ottoman Empire of the Later Sixteenth Century", *Süleyman the Magnificent and His Age*, London, 1995, s.110-113; Halil Sahillioğlu, "Askerî", *DİA*, III, s.488-489.

17 Vakfiyelerin varlığının, gelirlerin sağlıklı şekilde toplanmasını gerçekleştirmeye yaradığı muhakkaktı. Bu önemli belgenin bulunmadığı durumlarda teamül üzerine iş görülse de, uzun yıllar geçtiğinde mütevelliler ile vakfın şu veya bu hizmetinden yararlananlar arasında anlaşmazlıklar çıkmaktaydı. Buna dair Trabzon mahkemesine intikal eden bir örneği verelim: İsmi-kayıtlarda bulunmayan bir kadının vekili olan kardeşi Mustafa Ağa ile Muaccelât Nazırı Hayali Efendi de hazır olduğu halde vali kethüdasının odasında toplan "meclis-i şer"de, Ortahisar Fatih Camii mütevellisi Tayyip Efendi; kadının tasarruf ettiği binalar kendi mülkü olmakla birlikte bu binaların üzerine kurulduğu arsaların icareli evkâfdan olduğunu, buna karşılık otuz seneden beri senelik maktu kirasını ödemediğini belirterek şikâyetçi olmuştur. Kadının vekili cevabında bahsedilen arsaların vakfiyetini inkâr etmiştir. Mütevelliden iddiasını ispatlayıcı delil istenmiştir. Ancak o ispattan âciz kalıp yemine de talip olmamakla beraber 1190 tarihli olup o zamanın hakiminin imza ve mührüyle hazırlanmış ve yukarılarında valinin sahti bulunan ve sicil-i mahfuzda kayıtlı bir defter ibraz ederek gereğinin yapılmasını talep etmiştir. Bunun

Tablo-1. Evkâf Nezareti'ne bağlı olup muhasebesi görülen bazı vakıflar (1848)

Sıra no	Vakfın adı	Mütevellisi	Vakfiyesi
1	Ayafilibo Mahallesi Manastır Camii	Hafız Halife	Yok
2	Zağnoskapı Camii	Hacı Emin Halife	Yok
3	Yenicuma mahallesi Mescid-i Kâşif nam-ı diğer Molla Mîri Mescidi	?	Yok
4	Bayram Bey Mahallesi Camii	Nuh Efendizâde İsmail Halife (hüccetle)	Yok
5	Bayram Bey Mahallesi Camii imametine meşrûr vakıf	Mehmed Emin Halife (mutasarrıf)	(hüccet gereğince)
6	Tekfur Çayırı mahallesindeki Erdoğdu Kethüda Camii imametine meşrûr vakıf	Hüseyin Halife (mutasarrıf)	Var
7	Tekfur Çayırı mahallesindeki Erdoğdu Kethüda Camii imametine meşrûr vakıf	Hüseyin Halife	yok
8	Aşağıhisar'da bulunan Eski Saray Mescidi vakfı	İsmail Halife (imam, berâtle)	yok
9	Faros Camii vakfı	Hacı Mehmed Emin Halife (hüccetle)	yok
10	Aşağıhisar'daki Hoca Saçlı mahallesinde vaki Abdullah Çelebi mescidi vakfı	Ahmed Halife (hüccetle)	yok
11	Boztepe-i Bâlâ mahallesindeki Gözaçan Hacı Ahmed Ağa Camii	Hamdi Halife (hüccetle)	yok
12	Eskici Süleyman vakfı	... Hatun (meşrûten) vekili Ahmed Kavas	var
13	Kıssahan mahallesindeki Musa Paşa Camii vakfı	Seyyid Ömer ve Seyyid Mustafa (berâtle)	yok
14	Hacı Salih camii vakfı	Mehmed İmam Ağa (berâtle)	yok
15	Hoca Halil camii vakfı	Seyyid Hafız Halife (hüccetle)	yok

üzerine fetvaya müracaat olunmuş; "mazmunu sabit olmayan defter-i mümza ve mukayyed ile amel olunamayacağı" hükmü dikkate alınarak bahsedilen arsanın bilâ-beyyine vakıf olamayacağı kararlaştırılmıştır (11 Rebiyülahir 1259 / 1843). TŞS, 1968, s.38/a.

16	İskender Paşa vakfı	Mehmed Tayyar Halife (berâtle ve meşrûten)	var
17	Mumhâne önünde Hasan Ağa'nın yaptırdığı cami imam ve müezzinine vakfeylediği dükkânların vakfı	Osman Efendi (mutasarrıf)	var
18	Eksotha mahallesindeki İskender Ağa Camii	Tevfik Halife (hüccetle)	yok
19	Çasım Ağa Camii	Ali Hafız Halife (hüccetle)	yok
20	Debbaghâne'de Kâşif kızı Rabia Hatun'un yaptırdığı mescit	Mustafa Halife (berâtle)	yok
21	Hacı Hasan bin Ahmed vakfı	Mehmed Halife (meşrûten)	var
22	Kindinar mahallesindeki cami vakfı	Ahmed Halife	yok
23	Pazarkapı Camii müezzinliğine meşrut vakıf	Hacı Arif Halife (mutasarrıf)	yok
24	Tekye mahallesindeki Derviş Ali Zaviyesi vakfı	Hacı Mustafa Halife	yok
25	Haffâflar çarşısında Hasan Ağa'nın yaptırdığı cami imam ve müezzinine meşrut vakıf	İbrahim Zühdü ve Hafız Hamdi (İmamlık ve müezzinliğe mutasarrıf)	var
26	Hatice Hatun vakfı	Mustafa Behçet Halife (meşrûten)	var
27	Saray Atik mahallesindeki Hüseyin Ağa Camii	Ahmed ve Mehmed Sabit halifeler (berâtle)	yok
28	Semerkandî Hasan Efendi vakfı	Mustafa Behçet Efendi (berâtle meşrûten)	var
29	Hacı Yahyazâde Abdullah Efendi vakfı	Osman Efendi (berâtle meşrûten)	var
30	Ortahisar Fatih Sultan Mehmed Han Camii vakfı	Mustafa Tayyib Halife (berâtle)	yok
31	Kemerkaya mahallesi camii vakfı	Mehmed Halife (berâtle)	yok
32	Kale Kâtibi Hacı İsmail'in Pazarkapı Camii sofalarının temizlenmesi için vakfeylediği bir dükkân vakfı	Pirselimzâde İsmail Halife (hüccetle)	yok
33	Meydan'daki Hoca Ali Camii	Mehmed Efendi (hüccetle)	yok

34	Muhyiddin Mahallesi Camii	Hacı Ahmed Halife (hüccetle)	yok
35	Halil Efendi vakfı	Seyyid Tayyib Halife	var
36	Ortahisar'daki Fatih Camii müezzinliğine meşrut vakıf	Hacı Abdurrahman Efendi (müezzin)	yok
37	Kindinar mahallesinden Hatice Hatun binti Ahmed vakfı	Seyyid Halife	var
38	Kavak Meydan mahallesindeki Fatma Hatun binti Abdullah vakfı	Hacı Es'ad Efendi	var
39	Mağara-1 Zir mahallesinde İsmail Efendi'nin yaptırdığı cami vakfı	İsmail Efendi'nin bizzat kendisi	var
40	Kundapzâde Hacı Hafız Mehmed Efendi vakfı	Hacı Vehbi Efendi (meşrûten)	var
41	Pulathâneli Hacı Mustafa Efendi vakfı	Mes'ud Halife	var
42	Yahya Paşa vakfı	Hoca Alizâde Seyyid Halife	var
43	Havva Hatun Camii vakfı	Osman Halife (mutasarrıf)	var
44	Amasya mahallesindeki Kâşif Camii vakfı	(mutasarrıf)	yok
45	Aişe Hatun'un fazlası evlâdiyet ve meşrutiyet eylediği vakfı	Havva Hatun (meşrûten) vekili Salih Halife	var
46	Tekfurçayırı mahallesindeki Nurullah camii vakfı	Kâmil Halife (hüccetle)	yok
47	Siyahizâde Mahmud Hüseyin Efendi vakfı	Hacı Mustafa Halife	var
48	Hacı Hüseyin Efendi vakfı	vâkıfın bizzat kendisi	var
49	Kodalıoğlu Ahmed Efendi vakfı	Arif Halife	var
50	Kalcızâde Hacı Ömer Bey vakfı	vâkıfın bizzat kendisi	var
51	Pazarkapı Camii vakfı	Osman Efendi (hüccetle)	yok
52	Hacı Hüseyin Alemdarzâde Hacı Arif Ağa vakfı	vâkıfın bizzat kendisi	var
53	Kâtipzâde Hacı Ömer Efendi vakfı	Hacı Ömer Halife	var
54	Hacı Mehmed vakfı	Ahmed Halife	(hüccet gereğince)
55	Sarı Abdullah Paşa vakfı	Ahmed Halife (kaimmakam)	var

56	Hacı Salihzâde Süleyman Ağa vakfı	vâkıfın bizzat kendisi	var
57	Trabzon çarşısındaki tuvaletlerin tamir ve temizliği ile Çarşı Camii su yollarına meşrut vakıf	Süleyman Halife (hüccetle)	yok
58	Hacı Ebubekir Camii'nde dersîâm olan efendiye meşrut vakıf	Hacı İbrahim Efendi (dersîâm)	(hüccet gereğince)
59	Hacı Ebubekir Camii imametine Fatma binti Hacı Ali adlı hatun ile Hacı Hasan Alemdar'ın vakfeylediği dükkânların vakfı	Hafız Mustafa Halife (imam)	var
60	Hacı Ebubekir Camii'nin vaiz ve nâsihliğine Hatice binti Ömer adlı hatunun vakfeylediği bir adet ev vakfı	(vaiz)	(hüccet gereğince)
61	Ortahisar'daki Fatih Camii'nin vaizyesine meşrut vakıf	Hacı Emin Efendi (vaiz)	yok
62	Boztepe mahallesindeki Ketencizâde Mehmed Efendi Camii vakfı	Hafız Es'ad Halife	yok
63	Müftü İsmail Efendi vakfı	İsmail Halife (meşrûten)	yok
64	Çarşı Camii vakfı	Arif ve Mehmed halifeler (berâtle meşrûten)	var
65	Semerciler çarşısında bulunan Hacı Ebubekir bin Nuh Camii vakfı	Ali Mahmud ve Hüseyin halifeler (berâtle meşrûten)	var
66	Emtia Gümrüğü Kâtibi İbrahim Ağa vakfı	Mahmud Mesud Halife (meşrûten)	var
67	Mustafa Paşa vakfı	Mahmud Mes'ud Efendi (berâtle meşrûten)	var
68	Saraçzâde Hacı Mustafa Efendi vakfı	Hacı Pir Efendi (berâtle)	var
69	Muradhanzâde Ömer Paşa'nın Akçaabâd, Yomra ve Vakfısagır nahiyelerinde kâin evlâdiyet üzere meşrût eylediği vakıfları	İbrahim Bey (meşrûten ekber evladı)	var

Kaynak: TŞS, 1976, s.12/a-26/b, 33-b.

Üzerinde durduğumuz 69 vakıftan dört tanesi tamamen para vakfı olup 61 tanesi gayrimenkul vakfı, kalan dört tanesi de esasen gayrimenkul vakfı olmakla birlikte bütçenin fazla verdiği durumlarda artan meblağı "muamele-i

şer'îye" esaslarına işletmekte idi¹⁸. Elimizdeki bütçe rakamlarında hem gayrimenkul hem de para vakfı gibi işlem yapanların sayısı dört olmakla birlikte farklı dönemlerde diğer vakıfların da bu tarz işlem yaptıklarını söylemek mümkündür¹⁹. Dört para vakfından en yüksek sermayeli olanı 30.000 kuruş ile Siyahîzâde Mahmud Hüseyin Efendi vakfı olup Hacı Hüseyin Efendi vakfı 20.000 kuruş sermayeli idi. Hacı Yahyazâde Abdullah Efendi'nin vakfı han kirasının yanı sıra 19.334 kuruşluk sermayeyi işlettiği gibi Musa Paşa Camii vakfının da pek çok gayrimenkulunun yanında 10.042 kuruş sermayesi de işletilmekteydi.

Ülke genelinde para vakıflarının sermayeyi kullandırırken çoğunlukla yıllık % 15'lik kârı esas aldıkları bilinmektedir. Trabzon'daki para vakıflarının

18 Osmanlılarda hayır yollarının kapatılmaması ve maddî bakımdan zor durumda olanlara yardımcı olunması maksadıyla para vakıflarının "muamele-i şer'îye" denilen usûlle kullanılması uygun bulunmuştur. Yalnız tartışmalı özelliği dolayısıyla bir ara Kanuni tarafından yasaklandığı görülmektedir. Şeyhülislâm Şeyh Muhammed b. Molla Çivi, para vakfının muteber olmadığını belirtince Kanuni, 1545'te bu uygulamayı yasakladı. Ancak daha sonra Sultan, Ebussuud Efendi'ye konuyu danıştığında, Ebussuud Efendi bu konuda İmam Züfer'in öğrencisi El-Ensari'nin içtihadını benimseyerek bu yolda fetva verdi. Devrin uleması da çoğunlukla Ebussuud'u destekleyince 1548'de eski fermanın ilga edildiğini belirten yeni bir ferman çıkarıldı. Fermanın bir yerinde "müminlerin işlerini ilerletmek ve gerçek şeriatı yaymak benim âdet-i hümayunum ve uygulamam olduğundan, Osmanlı ülkelerinde öteden beri câri olan uygulamayı esas alarak hayır yapmak ve vakıf kurmak isteyen hayırsaverler, altın ve gümüşten birini tercih eyleyerek kendi vakıflarını tesis edebileceklerdir" denilmektedir. Richard C. Repp, "Osmanlı Bağlamında Kanun ve Şeriat", *Sosyal ve Tarihi Bağlamı İçinde İslâm Hukuku*, Çev. F. Gedikli, İstanbul, 1992, s.177. Yavuz Kanunnâmesinde % 10'luk bir oranla muamele-i şer'îyeye müsaade edilmekte olup şöyle denilmektedir: "Ve muamele-i şer'îye edenin onun on birden ziyadeye edürmeyeler ve şer'î muamele etmeden kat'â ribâ edürmeyeler." Bir aralık % 20'ye kadar kâr haddine izin verilmişse de para vakıflarının çoğalması dolayısıyla XVI. yüzyıl ortalarından itibaren Ebussuud Efendi'nin verdiği fetva ile kârın % 15'i geçmemesi kanun haline gelmiştir. 1680 tarihli narh kanunu ile de oran % 10'a indirilmiştir. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, I, İstanbul, 1990, s.238-250.

19 Öztürk, 60 vakfı esas alarak yaptığı çalışmada XIX. yüzyılda kurulan para vakıflarının oranını % 56.81 olarak belirtmiş ise de, örnekleme yöntemiyle tespit edilen bu rakamın sağlıklı olmadığı anlaşılmaktadır. Bizim Trabzon çapında incelediğimiz 69 vakıftan esasen dört tanesi para vakfıdır ki, yukarıda verilen oranla hiç bir benzerliği bulunmamaktadır. Murabaha işleri yapanları da dahil ettiğimizde toplam 8 vakfın bu türden sayılabileceği dikkate alınsa bile oran % 10'un altındadır. Dolayısıyla sınırlı verilerle yapılan istatistiklerden hareketle genel hükümler vermenin yanlışlığı ortaya çıkmaktadır. Öztürk'ün verdiği orandan sadece ele aldığı vakıflar içerisinde çok büyük kısmının para vakfı olduğu anlaşılmakta, ülke geneli için böyle bir yorum sağlıklı olmamaktadır. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s.26, 52 (Tablo-IV).

ya da zaman zaman para işleten diğer vakıfların iki tanesi hariç diğerleri % 15 kârı esas almıştır. Bu kâr nispeti Kodaloğlu Ahmed Efendi'nin kurduğu para vakfının senedinde şöyle ifade edilmektedir: "Onu on bir buçuk hesabıyla irbâh olunup zâyi olunur ihtimâli olan kesândan hazer olunarak rehin-i kâvi ve tayin-i kefil ile verilip..."²⁰ Yalnız Musa Paşa Camii ile Aişe Hatun vakıflarına ait sermayenin % 10 kârla işletildiği görülmektedir²¹.

Eldeki verilerden anlaşıldığına göre bahsedilen 69 vakfın 1264 yılına ait gelirleri toplamı yaklaşık olarak 87 bin kuruş, giderleri ise 60 bin kuruşa yakındır²². Bu durumda vakıflara ait bütçenin 27 bin kuruş fazla verdiği anlaşılmaktadır. Bu vakıflardan bazılarının gelir ve giderleri örnek olmak üzere Tablo-2, 3, 4, 5, 6'da gösterilmiştir. Trabzon ölçeğinde bu gelirin ne anlam ifade ettiğini mukayese edebilmek için 1264 yılında, Tanzimat usûlü gereğince şehrin Müslüman mahalleleri ahalisinden vergi mükellefi olan 2.020 hânenin, bu yıla ait "vergi-yi mahsûsa-ı senevîyyesi"nin miktarının 85.8 bin kuruş olduğunu

20 TŞS, 1968, s.49/a (21 Şevval 1259 / 1843). Benzer ifadeler Şeyhü'l-kurrâ Hacı Hüseyin Efendi bin Mehmed Efendi'nin vakfiyesinde de yer almaktadır. s.38/b (Gurre Rebiyülevvel 1259). Bu gelirin faiz sayılarak haram olup olmadığı çeşitli zamanlarda tartışılmış ise de bu çeşit gelir elde eden "vakıf sermaye, israfli bir tüketim ve gösteriş ihtiyacı veya malî spekülasyon sahalarından uzak tutularak doğrudan doğruya ticaret ve sanayi işlerinin kazanç ve gelir temin eden kaynaklarının artırılması maksadıyla kullanılmak istenilmektedir. Bu sebeple vakfı yapanlar paralarının 'muamele-i şer'iyye ve murabaha-i mer'iyye ile muamele olunmasını' açıkça ve tam bir vicdan huzuru ile isteyebilmekteydiler." Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", *Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Seminerleri (Bildiriler)*, Ankara, 1975, s.79. Ayrıca bkz. Jon E. Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Vaqf Controversy in the Ottoman Empire", *IJMES*, 10 (1979), s.289-308. Ankara'da ve Saraybosna'da kurulan para vakıflarına dair bilgi için bkz. Rıfat Özdemir, "Ankara Hatunî Mahallesi Nakit Avarız Vakfının Kredi Kaynağı Açısından Önemi (1785-1802)", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi - Tebliğler-*, Ankara, 1990, s.733-754; Avdo Suçeska, "Sarayova'da XVI. Asırda Vakıf Kredileri", *Aynı eser*, s.721-726.

21 TŞS, 1976, s.14/a, 21/a.

22 Bütçe hesaplamaları yapılırken cetveldeki bazı toplamalarda hatalar görüldüğünden bunlar tarafımızdan yeniden toplanmış ve bulunan değer dikkate alınmıştır. Öte yandan bir kısım cetvelde sadece 1264 yılına ait veriler yerine, 1262-1264 yılları arasındakiler birlikte hesaplanmıştır. Bu tür cetvelde zikredilmişse 1264 yılına ait değerleri esas aldık, zikredilmemişse, yani diyelimki vakıf binasının tamirine yapılan harcama diye belirli bir meblağ yazılmışsa bunun ortalaması tespit edilerek bir yıla düşen miktar belirlenmeye alındı. Şüphesiz her yıl tamirat olmayabileceği akıldaki tutulmalıdır.

hatırlatmakla yetinelim²³. Yani Müslüman ahalinin vereceği emlake tâbi yıllık vergi kadar bir meblağ vakıfların gelirlerini oluşturmaktaydı. İleride görüleceği üzere, aslında rayiç bedel üzerinde gayrimenkullerin kiralanması halinde bu meblağın çok daha yüksek düzeye ulaşacağı muhakkaktır.

Tablo-2. Musa Paşa Camii vakfı (Mart - Şubat 1264) (kuruş)

Gelirin niteliği	miktarı	giderin niteliği	miktar
10.042 kr. asıl sermayeli para vakfının geliri	1.004	Vakfın imam ve mütevellisi olan Seyyid Ömer ve Mustafa halifelerin ücreti (72 kuruş + 780 kuruş zam)	852
dükân kirası	500	Günlük beş akçe ile hatip olan Mehmed Emin'in ücreti (21 kuruş + 63 kuruş zam)	84
4 dükân kirası (300'er kuruştan)	1.200	Günlük yedi akçe ile müezzin ve dört akçe ile temizlik hizmetine bakan Nuh'un ücreti (45 kuruş + 75 kuruş zam)	120
dükân kirası	350	Günlük iki akçe ile nazır olan Ahmed Raşid'in ücreti (6 kuruş + 100 kuruş zam)	106
3 dükân kirası (400'er kuruştan)	1.200	Günlük üç akçe ile müezzin olan Mustafa Pir'in ücreti (9 kuruş + 80 kuruş zam)	89
dükân	120	Günlük sekiz akçe ile müderris olan Mehmed Emin'in ücreti	24
dükân	84	Zeytinyağı masrafı	126
dükân	boş	Tamir masrafları	1.647
kahve	100	Muharrir maaşı	35
kahve	200	Muhasebe harcı	19
Toplam	4.757	Toplam	3.102

NOT: 1.656 kuruş fazlalık olup mütevellinin uhdesindedir.
(Küsuratlar tama yükseltilmiştir. Defterin orijinalinde toplama hatası olduğundan toplam kısmına tarafımızdan bulunan miktar yazılmıştır.)

Kaynak: TŞS, 1976, 14/a.

²³ TŞS, 1976, s.7/a. Bu vergi, Tanzimat öncesinde tahsil edilen kalyoncu veya asâkir-i bahriye bedeli, imdâdiye-i seferiye ve hazariye, iâne-i cihâdiye, ref'-i menzil, mübâşiriye, harc-ı imza ve defter, sancak masrafları gibi çok sayıdaki tekâlif-i örfiye'nin yerine geçmek üzere konulmuştu. "Askerî" sınıftan olanlardan bu vergi alınmadığı gibi muhtelif sebeplerle vali tarafından vergiden muaf tutulanlar da olmaktaydı. Bkz. Abdullah Saydam, "Trabzon Sancağı'nın Tekâlif-i Örfiye Yükümlülüğü (1830-1840)", TDA, 127 (Ağustos 2000), s.69-102. Bu yüzden yukarıda verilen bilgide hâne miktarı oldukça düşüktür.

Tablo-3. İskender Paşa vakfı (Mart -Şubat 1264) (kuruş)

Gelirin niteliği	miktar	giderin niteliği	miktar
Taşhan denilen yerde bulunan 26 oda kirası (her biri - 200 kuruş)	5.200	Günlük on akçe ile tevliyet, üç akçe ile nezaret cihetlerine meşruten mutasarrıf olan Mehmed Tayyar'ın ücreti (39kuruş + 1000 kuruş zam)	1.039
Taşhan'da 7 oda kirası (her biri 150 kuruş)	1050	Günlük on akçe ile imamet, dört akçe ile hitabet, bir akçe ile cüzhân cihetlerine fermanla mutasarrıf olan Osman ve Evliya halifelerin ücreti (45 kuruş + 198 kuruş zam)	243
Taşhan'da 1 oda kirası	160	Günlük bir akçe ile aşirhân, bir akçe ile cüzhân, bir akçe ile devrhân, bir akçe ile müderris, üç akçe ile kâtip olan Osman ve Evliya halifelerin ücreti (48 kuruş + 72 kuruş zam)	120
Taşhan'da 1 kahve kirası	160	Günlük üç akçe ile câbî olan Evliya ve Osman halifelerin ücreti	9
Taşhan'da 2 oda kirası	100	Günlük dört akçe ile müezzinlik yapan Ali b. Ahmed Halife ücreti (12 kuruş + 84 kuruş zam)	96
Taşhan'da 2 oda kirası	100	Günlük bir akçe ile eczahân olan Seyyid Osman Halife ücreti 3 + Kayyumluk ücreti 30 kuruş	33
Taşhan'da 1 oda kirası	19	Yakılan kandillerin ücreti (50 kıyye)	396
Taşhan'da 1 oda kirası	75	Balmumu masrafı (10.5 kıyye)	260
Taşhan'ın içerisinde 9 adet dolap	460	Taşhan'ın tamir masrafları	2.500
Taşhan'ın içerisinde 9.5 peyke	475	Muharrir maaşı	467
Taşhan dışarısında dükkân	960	Muhasebe harcı	116
2 adet dükkân kirası	184		
1 dükkân kirası	90		
2 adet ve arsası kirası	10		
1 hamam kirası	3.000		
1 adet bahçe geliri	650		
1 tarla geliri	170		

1 bahçe geliri	130	
Toplam	13.093	5.279
NOT: 7.814 kuruş mütevellî uhdesindedir. Ayrıca 1258'den 1263 sonuna kadar vakfın malından gelir fazlası olarak mütevellînin yanında 22.743 kuruş bulunmakta olup bu sırada mütevellî yedindeki toplam meblağ 30.557 kuruştur ²⁴ .		

Kaynak: TŞS, 1976, 14/b-15/a

**Tablo-4. Ortahisar Fatih Sultan Mehmed Camii vakfı
(Mart-Şubat 1264) (kuruş)**

Gelirin niteliği	miktarı	giderin niteliği	miktar
Kule hamamının kirası	4.000	Mütevellî Mustafa Tayyip Efendi ücreti	765
1 fırın kirası	260	Kayyum Kâmil Efendi ücreti	110
2 adet mağazadan % 37.5 kira hissesi	1.087	Müezzin Ömer Kâşif Efendi ücreti	108
Dükkânların arsa kirası	265	Aşirhân ücreti	48
Uzunzâde vakfından su geliri	30	Zeytinyağı masrafı (150 kıyye)	1.200
Halil Paşa hamamının arsa kirası	30	Balmumu masrafı (17 kıyye)	900
Camide yakılan büyük mumlar yeniden döküldüğünde yanmayıp kalan mumların bahası	300	Hamamın tamir masrafı	341
		Caminin tamiratı ve ufak tefek masrafları	691
		Vakfın 1263 senesinden borcu	2.112
Toplam	5.972	Toplam	5.935

Kaynak: TŞS, 1976, 18/a.

²⁴ Normalde önceki yıllara ait olan bu fazlalık kısmı para vakıfları esaslarına göre kullandırılıp bunun da gelire ilave edilmesi gerekirdi. Ancak böyle bir durumun söz konusu edilmediği ya da elde edilen gelirin gizletildiği anlaşılmaktadır. Halbuki diğer bir kısım vakıflarda buna dikkat edildiği görülmektedir.

Tablo-5. Müftü İsmail Efendi vakfı (Mart-Şubat 1264) (kuruş)

Gelirin niteliği	miktar	giderin niteliği	miktar
vakfın gelir fazlası olan 4.672 kuruşun murabahası	700	Fermanla ve meşruten çeşitli vazifelerden dolayı mütevellî İsmail Efendi ücreti	600
vakıf hanındaki 5 tane odanın kirası	400	İmam İsmail Efendi ücreti	180
1 oda kirası	21	Müezzin İsmail Efendi ücreti	180
Aynı handa 1 oda kirası	12	Hatip Abdullah Efendi ücreti	48
1 oda kirası	21	Müderris Zühdü Efendi ücreti	24
2 oda kirası	160	Kandil yakma ücreti	50
1 oda kirası	100	Zeytinyağı masrafı (8 kıyye)	221
1 oda kirası	56	Balmumu masrafı (3 kıyye)	79
1 oda kirası	18	Hanın muhafazasına	180
1 oda kirası	58	... (?) verilen vergi	48
1 oda kirası	24	Camiye gelen su kirası	12
3 oda kirası	270	İmama verilen menzil ve dükkânların kirası	250
1 oda kirası	46	Cami, medrese ve han tamirâtı	690
1 oda kirası	45	Muharrir maaşı	36
1 oda kirası	20	Muhasebe harcı	16
1 oda kirası	22		
1 oda kirası	13		
1 oda kirası	38		
1 oda kirası	63		
1 oda kirası	45		
1 adet aynı handa bulunan çevirme (?) kirası	12		
1 dükkân kirası	12		
1 çevirme (?) kirası	18		
1 dükkân kirası	56		
1 abacı dükkânı kirası	250		
1 dükkân kirası	300		
2 dükkân kirası (250'şer kuruştan)	500		
1 dükkân kirası	350		
Derviş Alioğlu kuyusunun kirası	110		
İmama meşrut 1 adet ev kirası	120		
İmama meşrut 2 dükkân kirası	130		
Toplam (daha önceki fazlalık dahil edilmemiş)	3.990	Toplam	2.614

NOT: Gelir fazlası olan 1.376 kuruş mütevellinin uhdesindedir.

Kaynak: TŞS, 1976, 24/b.

Tablo-6. Çarşı Camii vakfı (Mart-Şubat 1264) (kuruş)

Gelirin niteliği	miktar	giderin niteliği	miktar
Vakfın önceden birikmiş olan 379 kuruşluk fazla nakitinin murabahası	56	Mütevelli olan Arif ve Mehmed'in ücreti	750
1 dükkân kirası	500	Müezzin olan Hafız Süleyman'ın ücreti	250
1 dükkân kirası	190	Kayyum Arif'in ücreti	250
1 dükkân kirası	150	Temizlikçi Abdülaziz'in ücreti	250
2 dükkân kirası	400	Temizlikçi Ahmed'in ücreti	250
1 yazlık ev kirası	100	Aşirhân Süleyman'ın ücreti	60
1 yazlık ev kirası	400	Su yolları nazırı Arif ve Mehmed 'in ücreti	250
2 dükkân (550'şer kuruştan) kirası	1.100	Hacı Ebubekir Camii'ne balmumu (1 kıyye)	25
2 dükkân (300'er kuruştan) kirası	600	Kasım Ağa Camiine balmumu (1 kıyye)	25
1 mağaza kirası	800	Avizede yakılan balmumu	30
1 bedestanda dolap kirası	200	Hatuniye vakfına, dolap ve dükkânların arsa kirası	8
1 dükkân kirası	150	Minarenin kandilinin yakılmasına	20
Çarşıdaki tuvaletler için vakıf yapılan dükkânlardan caminin su yolları hissesi	900	Cam, süpürge, şamandıra v.s. ufak tefek masraflar	350
1 dükkân kirası	20	Zeytinyağı masrafı (93 kıyye)	693
Hacı Ebubekir bin Nuh vakfından su kirası	2	Cami tamiri	475
Suluhan'dan su kirası	18	Su yolları tamiri	845
Müftü Hacı İsmail kirası	12	Muharrir maaşı	51
Bir hayır sahibinin vakfettiği 100 kuruşun neması	15	Muhasebe harcı	13
Toplam	5.613	Toplam	4.595

NOT: Gelir fazlası olan 1.018 kuruş mütevellidedir. Vakfın önceki yıllardan birikmiş 379 kuruş parası mevcut olup bunun murabahası gelir hanesinde yer aldığı halde vakfa ait olan bu ana para gelir kısmında gösterilmemiştir.

Kaynak: TŞS, 1976, 24/b-25/a

Vakıfların yıllık gelirlerini dikkate aldığımızda 1.000 kuruşun altında gelire sahip vakıfların dörtte üçlük kısmı oluşturduğu dikkat çekmektedir. Bütçe cetvellerine göre 21 vakfın yıllık geliri 200 kuruştan az, 20 vakfın 201-500 kuruş arası, 11 vakfın 501-1000 kuruş arası, 4 vakfın 1001-2000 kuruş arası, 3 vakfın 2001-3000 kuruş arası, 3 vakfın 3001-4000 kuruş arası, 3 vakfın 4001-5000 kuruş arası, 3 vakfın 5001-6000 kuruş arası, 1 vakfın ise 13.000 kuruştan fazladır. Buna göre geliri en fazla olan ilk dört vakıf şunlardır: İskender Paşa vakfı (13.093 kuruş), Ortahisar'da bulunan Fatih Sultan Mehmed Camii vakfı (5.972 kuruş)²⁵, Hacı Yahyazâde Abdullah Efendi vakfı (5629 kuruş), Çarşı Camii vakfı (5.614 kuruş). Yıllık gelirleri dikkate alındığında en düşük düzeyde olanlar ki, bunların gelirleri 100 kuruştan az idi, şunlardır: Aşağıhisar'daki Saçlı Hoca mahallesinde bulunan Abdullah Çelebi vakfı (23 kuruş), Meydan semtinde bulunan Hoca Ali Camii vakfı (30 kuruş), Eksotha mahallesinde bulunan İskender Ağa Camii vakfı (38 kuruş), Hacı Salihzâde Süleyman Ağa vakfı (60 kuruş), Kindinar mahallesinde bulunan Hatice binti Ahmed vakfı (70 kuruş), Kodaloğlu Ahmed Efendi vakfı (75 kuruş), Ortahisar'daki Fatih Camii vaizliğine meşrut kılınan vakıf (80 kuruş).

Trabzon vakıflarının gelirlerinden daha az giderleri olduğu görülmekle birlikte beş vakfın giderleri gelirlerinden fazla olup bu yılki bütçe dönemini borçla kapatmışlardır. Borçlu olarak bütçeyi kapatan vakıflar şunlardır: Hatice Hatun vakfı (gelir-800, gider-956, borç-156), Saray-ı Atik mahallesindeki Hüseyin Ağa Camii vakfı (gelir-552, gider-564, borç-12 kuruş), Kindinar mahallesinde bulunan Hatice Hatun binti Ahmed vakfı (gelir-70, gider-280, borç-210 kuruş), Pulathâneli Hacı Mustafa Efendi vakfı (gelir-860, gider-1139, borç-279 kuruş), Hacı Salihzâde Süleyman Ağa vakfı (gelir-60, gider-178, borç-118 kuruş). 28 vakfın bütçesi fazla vermiştir. Bunlardan on tanesinin verdiği fazlalık 1.000 kuruşun üzerindedir. Geliri giderinden fazla olan vakıflardan ilk dördü şunlardır: İskender Paşa vakfı (gelir-13.093, gider-5.279, fazla-7.814 kuruş), Siyahzâde Mahmud Hüseyin Efendi vakfı (gelir-

²⁵ M. Tayyip Gökbilgin, "XVII. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, 102 (Nisan 1962), s.251'de zikredilen Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'daki evkâfi oldukça zengin gelir kaynaklarına sahiptir: 53 dükkân, Değirmendere'de 24 değirmen, Ortahisar'da hamam, kale dışında hamam. Tablo-4'te ayrıntısı verilen bilgiler ise Fatih Sultan Mehmed'e ait bütün vakıf gelir ve giderlerini değil de sadece Ortahisar'daki Fatih Camii vakfını kapsamaktadır.

3.000, gider-609, fazla-2.391 kuruş), Mustafa Paşa vakfı (gelir-4.590, gider-2.840, borç-1.750 kuruş), Hacı Yahyazâde Abdullah Efendi vakfı (gelir-5.629, gider-3.839, fazla-1.790 kuruş).

İncelenen vakıfların büyük çoğunluğu ibadet ve eğitim ile ilgili alanlarda faaliyet göstermekteydi. Tablo-1’de verilen isimlerden de anlaşılacağı üzere çoğunlukla bir cami veya mescit adıyla vakıflar tesis edilmiştir. Bununla birlikte camilerde, aynı zamanda dinî eğitim hizmetleri de verildiğinden bazı vakıfların giderleri arasında hem caminin genel ihtiyaçları, hem de ibadetle görevli personelin yanı sıra eğitim hizmeti yapan personelin maaşları da yer almaktadır. Hatta çoğu zaman caminin imamı veya hatibi ile ders okutunu aynı kişi olmaktadır. Bu genellemenin dışında kalan birkaç vakıf var ki, bunlardan biri Debbaghâne fakirlerinin vergilerine yardımcı olmak, dört tanesi su yollarının tamiri ve görevli su yolcusunun ücretini karşılamak için tesis edilmiştir. İki vakıfta da medrese öğrencilerinin masraflarının karşılanması maksadı güdüldüğü görülmektedir. Bazı vakıflarda giderlerin çok farklı alanlara yayıldığını söylemek mümkündür. Buna dair en dikkat çekici örnek Hacı Hüseyin Alemdarzâde Hacı Arif Ağa vakfıdır. Tablo-7’deki muhasebe cetvelinden anlaşılacağı üzere vakıf cami personelinden bakım ve onarıma, talebeye ve fakirlere yardımdan kurbanlık koyun teminine kadar değişik hizmetleri yerine getirmekteydi²⁶.

Tablo-7. Hacı Hüseyin Alemdarzâde Hacı Arif Ağa vakfının muhasebe cetveli (Muharrem-Zilhicce 1264) (Kuruş)

Gelirin niteliği	miktar	giderin niteliği	miktar
825 kuruşluk asıl para vakfının mürabahası	123	Bezzazkapısı Camii’nde yakılan balmumu masrafı	40
Bir adet mağazanın kirası	1.200	Caminin sofa ve tuvaletinin temizliği	100
		Vakıf sahibinin fakirlerine verilen	200
		Talebelere verilen kömür ve mum bedeli	100
		İki adet kurbanlık koyun	100
		İskefiye’de Yalı Mahallesi Camii’nde teravih kıldırın imama verilen	50

²⁶ TŞS, 1976, s.22/b.

		Aynı camide beş vakit namaz kıldıran efendiye verilen	50
		Mağazanın tamir masrafı	120
		Muharrir maaşı	31
		Muhasebe harcı	5
Toplam	1.323	Toplam	796
NOT: Fazlalık olan 527 kuruş mütevellî olan vakıf kurucusunun yanındadır.			

Kaynak: TŞS, 1976, s.22/b.

Trabzon'daki vakıflar içerisinde tamamen yeni bir hizmeti yürütmek üzere kurulanlar olduğu gibi daha önce var olan bir vakfın tamiri, bakımı, temizlik ve aydınlatma hizmetlerinin karşılanması, personel ücretlerinin iyileştirilmesi, hatim ve mevlit okutma gibi sosyal ve dinî amaçlı olarak tesis edilenleri de vardı. Esasında vakıf tesisinde önemli olan bir beldenin ihtiyaç duyduğu alanda vakıf kurmak idi. Konu ile ilgili eserlerde ihtiyaç duyulan alanda vakıf kurmak, ihtiyaç olmayan alanda vakıf kurmaktan daha hayırlı olarak gösterilmiştir.

Mevcut bir vakıf eserinin canlandırılmasına yönelik iyi bir örnek Trabzon Çarşı Camii'nin yeniden inşasıdır. Bu cami şehrin tarihî çarşısının ortasında yer almakta olup aslında meşhur hayırseverlerden Hacı Kasım Ağa tarafından ahşaptan yaptırılmıştı. Zamanla caminin harap olmaya yüz tutması ve üstelik cemaate dar gelmesi sebebiyle Trabzon Valisi Osman Paşa 1840 yılı başlarında eski camiyi yıktırdıktan sonra bitişiğindeki üç ev ile beş dükkânı satın alıp onların arsasını da ilave ederek oldukça sağlam ve geniş bir kârgir cami yaptırmıştır. Cami inşaatına dergâh-i âli kapucubaşlarından Görele Mütesellimi Tirebolulu Kethüdazâde Mehmed Emin Ağa nezaret etmiş, ahali de bedenî ve malî bakımlardan katkıda bulunmuştur. İnşaat ertesi yıl tamamlanarak cami ibadete açılmıştır. Eski cami vakfının vakfiyesi bilinmediğinden teamül üzere caminin balmumu, zeytinyağı ve diğer malzemesi için mahalle ahali marifetleriyle sarf olunan Trabzon çarşısındaki beş dükkânın senelik toplam geliri olan 1.220 kuruş yine bu caminin hasırlarının tamiri, süpürge, sünger, fitil, şamdan ve diğer kandil masraflarına tahsis olunmuştur. Ayrıca vali tarafından da bir takım yeni gelir kaynakları vakfedilmiştir (Tablo-6). Başlangıçta tevliyet görevini Mehmed Emin Ağa yürütmüş ise de 9 Muharrrem 1258 (20 Şubat

1842) tarihi vali buyruktusuyla bu göreve Hacı Kadızâde Hasan Ağa getirilmiştir²⁷.

Trabzon vakıfları hakkında genel bilgiler verildikten sonra, yazının bu bölümünde XIX. yüzyılda vakıfların nasıl bir yenileşme ihtiyacı içerisinde olduğu noktasını tahlile tabi tutabiliriz. Yaygın olarak bilindiği üzere hukukî açıdan bakıldığında vakıf tesis etmek isteyen kişi, hangi şartlarla hayır tesis ettiğini gösteren bir "vakfiye", yani vakıf senedi hazırlayarak kadıya müracaat eder, kadı mevcut kanunlar çerçevesinde yapılan işlemin meşruluğunu inceledikten sonra vakfın kuruluşunu onaylardı. Vakıf sahibi vakfını yönetmek üzere bir müteveli tayin ederdi. Müteveli olacak kişi ya da kişiler, vakıf sahibinin kendisi veya akrabası olabileceği gibi şu veya bu caminin mütevellisi, imamı, şehrin müftüsü gibi formüllerle zikredilen bir kamu görevlisi de olabilirdi²⁸. Bazı vakıf sahipleri ise alışılmış usûllerin dışında müteveli tayinine yönelmekteydiler. Buna dair dikkat çekici bir misâli zikretmekte yarar bulunmaktadır: Trabzon'dan Şeyhü'l-kurrâ Hacı Hüseyin Efendi bin Mehmed Efendi, 15.000 kuruş sermayeli olarak tesis ettiği para vakfının gelirini, Debbaghâne mahallesi ahalisinin senelik vergiyi ödemede zorluk çeken erkek ve kadınlara yardımcı olmak üzere vakfetmişti. Vâkıf hayatı süresince müteveli olarak kendisini tayin etmiş vefatından sonra ise mütevellinin nasıl seçileceğini şu şekilde belirlemiştir: Debbaghâne mahallesi ahalisinin ittifaklarıyla mahalle ahalisinden güvenilir beş kişi seçilecek, daha sonra bunların nezaretleriyle içlerinden bir dürüst ve dindar kimse tevliyet görevini yürütecekti²⁹. Bu tarz müteveli tayinine fazla rastlanmasa da, vakıf sahibi Hacı Hüseyin Efendi mahalle halkının iradesinin etkili biçimde yönetime katılmasını sağlayarak vakfa mahallelinin sahip çıkmasını, böylelikle toplumsal katılım ve dayanışmanın en üst düzeyde gerçekleşmesini sağlamak istemiş olsa gerektir. Bazı

27 TŞS, 1968, s.57/b, 7/a, Caminin muhtelif görevleri için yapılan atamalara dair de bkz. 1967, s.31/b-32/a.

28 Bazı vakfiye örnekleri için bkz. İsmet Kayaoğlu, "Râhatoğlu ve Vakfiyesi", *VD*, XIII (1981), s.1-29; Sadi Bayram, Ahmet Hamdi Karabacak, "Sahib Ata Fahrüddin Ali'nin Konya, İmarat ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", *Aynı Dergi*, XIII (1981) s.31-69; Mehmet Duru, "Yozgat Çapanoğlu Camii ve Vakfiyeleri", *Aynı Dergi*, s.71-89. Çeşitli vakfiyelerden örnekler için de bkz. İbrahim Ateş, "Hayrî ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar", *VD*, XV(1982), s.55-88.

29 TŞS, 1968, s.38/b (Gurre Rebiyülevvel 1259). 1264 yılına ait muhasebe cetvelinde bu vakfın sermayesi 20.000 kuruş olarak görülmektedir. 1976, s.21/b.

hallerde müteveli yerine o gelire tasarruf eden kişinin vakfın işleriyle meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Diyelim ki bir caminin imametine veya müezzinliğine meşrû bir vakıf varsa, o caminin imam veya müezzini müteveli yerine geçerek muhasebe işlerini de yürütmekte, vakfedilen geliri tahsil edip kendi ihtiyaçları için harcamaktaydı.

Müteveli tayinine dair usûl vakfiyede "meşrû" kılınmış ise berâtle veya hüccetle yapılan atamalarda buna dikkat edilmekteydi. Şayet vakfiyenin kaybolması veya benzeri sebeplerle atamanın nasıl yapılacağı bilinmiyorsa, vakfın zarar görmemesi için mahkeme marifetiyle bir şahıs müteveli tayin olunmaktaydı. Mahkeme atamayı yaparken o vakfın faaliyet alanıyla yakından ilgili ve fermanla atanmış bir görevli varsa onu tercih etmekteydi. Bu uygulamaya dair Trabzon'daki vakıflarla ilgili iki örnek verelim: Yenicuma mahallesinde bulunan Fatih Camii'nin fermanla veya hüccetle tayin edilen bir mütevellisi olmayıp, evkâfı şunun bunun elinde kaldığından mahkeme tarafından münasip bir kimşenin tayini gerektiği dikkate alınarak, fermanla aynı camide imamlık yapmakta olan Abdülaziz Efendi bin Mehmed söz konusu tevliyet görevine getirilmiştir. Yine Hoca Halil Camii vakfının da bir mütevellisi olmadığı ihbar edilmesi üzerine cami imamı olan Hatipzâde Hafız Efendi bin Hasan Efendi bu göreve tayin edilmiş idi³⁰. Vakıfların devamlılığının olabilmesi için yerine getirilmesi gereken hususların başında vakıf kaynaklarının sağlıklı şekilde kullanılması gelmektedir. Verdiğimiz iki örnekte sözü edilen vakıflarda müteveli bulunmadığı ihbarını "erbâb-ı vukûf"un yaptığı dikkat çekmektedir. Bu durum halkın kendisine hizmet veren kuruluşlara sahip çıkma eğiliminde olduğunun göstergesi sayılabilir.

Osmanlı Devleti'nde vakıf kaynaklarının kullanımında vakfiyelere göre icraatın yapılması görevi mütevellilere bırakılmakla birlikte kadılar vasıtasıyla denetim yapılması keyfiyeti sürekli geçerli kılınmış idi. Tanzimat yıllarından itibaren Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'nin taşradaki yöneticileri de buna müdahil olmaya başladılar. İdarî bakımdan vakıfların denetlenmesinin merkezî ve uzman bir kuruluş tarafından gerçekleştirilmesi önemli bir yenilik idi. Fakat vakıflardaki yaygın bir uygulamaların problemlere temel teşkil ettiğini görmekteyiz. Şöyle ki: Osmanlı hukuk sisteminde vakıf malları idare edilirken kesinlikle vakfiyeye uygun davranılması gerekmekteydi. Vakfiyeye uygun olarak

30 TŞS, 1968, s.58/a (7 ve 9 Recep 1259 tarihli kayıtlar).

vakıfların yönetilmesinin sağlanması bir devlet görevi olarak algılanmaktaydı. Bir vakıf sahibinin kendi hür iradesiyle kazancından bir kısmını toplum menfaatine sunarken dilediği şartlara göre bunun kullanılmasını istemesi, hukukî gerekçelerin haricinde, insanî açıdan saygı duyulması gereken bir davranış olarak düşünülebilir³¹. Dolayısıyla kurucusunun rızası dışındaki hizmetlerde vakıf mallarının kullanılması, servetin yağmalanarak hizmetlerin aksatılmasına yol açılması gibi olumsuzlukların meydana gelmemesi için vakfiye önemli bir hukukî belge idi ve bu belge herkesi bağlamaktaydı. Hatta yasal mecburiyetin yanı sıra bazı vakıf sahipleri vakfiyelerinde belirlediği şartlara uyanlara dua, uymayanlara ise beddua ederd. Dolayısıyla manevi ve vicdani bakımlardan da vakfiyenin geçerli kılınması sağlanmak istenirdi³². Ancak tamamen piyasa şartlarına göre değerlendirilebilen ekonomik göstergelerin değişmeyecek tarzda belirlenmesi ileriki asırlarda önemli bir sıkıntı kaynağı olmuştur. Zira vakfın kurulması aşamasında kullanılan para değeri ile ifade edilen bir gelir yahut da gider, ekonomideki muhtelif değişmelerle zaman içerisinde anlamını yitirebilmekteydi. Bu durumda vakfiye şartlarına riayet mecburiyeti vakıfların amaçlanan hizmetlerinin aksamasına, hatta tümüyle yok olmasına sebebiyet verebilmekteydi.

Meselâ vakıflara ait gayrimenkullerin kira gelirlerinin tespitinde zamanın şartlarına riayet edilmemesi halinde vakfın kaynaklarının yok edileceği, birilerinin bu yolla haksız kazanç elde edeceği aşikâr idi. Bütçeleri incelenen vakıflardan bazılarının kira gelirlerinin, devrin şartları dikkate alındığında, gerçekte olması gerekenden daha düşük olarak tahsil edildiği ya da yüksek oranda tahsil edilip kayıtlara düşük olarak geçirildiği görülmekte ve buna neden müdahale edilmediği sorusu akla gelmektedir. Gerçekten de bazı dükkânların yıllık gelirleri komik denilecek derecede düşüktür. Gerçi gayrimenkullerin gelirlerini karşılaştırırken şüphesiz bulunduğu mevki, yüzölçümü, yapılış

31 Hatta genel anlayış "vakıf sahibinin şartının Allah'ın emri gibi olduğu" yolundaydı. Ziya Kazıcı, "Osmanlı Devleti'nde İmarat", *Osmanlı*, V, Ankara, 1999, s.47.

32 Meselâ Sahib Ata Fahrüddin Ali'nin Sivas'ta bulunan Gökmedrese vakfiyesinde şöyle denilmekteydi: "... Bu hayrın tağyir, tebdil, nakız ve tahviline yeltenmek helâl değildir. Her kim bunlara cüret eder ise onun hasmı Allah, nasibi ateş, malı kefen, meskeni cehennem, cümle melekler, dürüst kişilerin laneti onun üzerine olsun. Vâkıf hazretlerini niyetine göre Allah mükâfatlandıracaktır. Her kim ki işittikten sonra, bunu bozmaya yeltenirse vebali ve günahı bozanların üzerinde olur." Sadi Bayram, Ahmet Hamdi Karabacak, "Sahib Ata ve Vakfiyeleri", s.59.

şekli, bir dükkân ise ticaret merkezinde olup olmadığı gibi birçok faktör fiyata etki eder. Ancak elimizde bu düzeyde kıyaslama yapabileceğimiz derecede veriler bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu yıllarda Trabzon'daki eşya fiyatlarıyla bir karşılaştırma yapıldığında kabaca da olsa bir fikir edinilmesi sağlanabilecektir.

Vakıflara ait gelir kayıtlarından derlediğimiz bilgilere göre "dükkân" olarak tanımlanan (kahve, mağaza, han odası, kazaz dükkânı gibi özel nitelik belirtilmemiştir) gayrimenkullerin yıllık kiralari, 1.000 kuruş civarında gelire sahip bir iki dükkân bulunsa da, genel olarak 150-500 kuruş arasında değişmektedir. Bu veriyi kuruluşu incelediğimiz tarihe yakın olan vakıflardan biri durumundaki Çarşı Cami vakfına ait dükkân kiralardan öğrenmekteyiz (Tablo-6). Buna karşılık meselâ Zağnoskapı Camii'ne ait bir dükkânın senelik kirası 12 kuruş, yani ayda 1 kuruş idi. Aşağıhisar'daki Saçlı Hoca mahallesinde bulunan Abdullah Çelebi Mescidi vakfına ait bir dükkân da yıllık 23 kuruşa kiralanmıştı. Aynı şekilde evlerin ortalama kirası yıllık 150-400 kuruş arasında iken Ayafilibo mahallesi Manastır Camii'ne ait bir vakıf evin yıllık 25, diğerinin 75 kuruşa; Tekye mahallesindeki Derviş Ali zaviyesine ait bir evin de 20 kuruşa kiralandığı görülmektedir³³. Bu tarihte yine aynı muhasebe cetvellerinde bir kıyye (1282 gram) zeytinyağının 7-8 kuruş olduğu görülmektedir. Yani Zağnoskapı Camii'ne ait vakıf dükkânının yıllık kirası ile ancak 1.5 kıyye zeytinyağı alınabilmekteydi. Diğer eşyalara ait 1264 yılı fiyatlarına ulaşamadık ise de üç yıl öncesine ait bir narh çizelgesinde 1 kıyye zeytinyağının fiyatının 6.5 kuruş, 1 kıyye nan-ı azizin 28, tuzun 10, sirkenin 10, nohutun 60 ve pirincin 68 para olduğunu görmekteyiz³⁴. Bir miktar fiyat artışını ilave etsek bile sözünü ettiğimiz kira gelirlerinin piyasa şartlarında ne derece yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Burada rayiç bedele riayet edilmemesinin vakıfları çok büyük gelir kaybına uğrattığı görülmektedir.

Rayiç bedele uyulmaması vakıflarda görevli personeli de zor duruma düşürmüş olmalıdır. Bu da hizmet kalitesi bakımından sıkıntı vermekteydi. Meselâ İskender Paşa vakfının giderleri arasında yevmiye 4 akçe ile tayin edilen müezzinin yıllık geliri 12 kuruş idi. Bu meblağ vakfın ilk kurulduğu yıllar için önemli bir değere sahip olabilirdi, fakat XIX. yüzyılın ortalarına

33 TŞS, 1976, s.12/a, 16/b.

34 TŞS, 1970, s.91/b.

gelindiğinde birakalım akçeyi, onun üç katı olan paranın dahi pek kıymeti kalmamıştı. Bu demektir ki İskender Paşa vakfından maaş alan bir müezzin yılda 1.5 kıyye zeytinyağı, 7-8 kıyye nohut, 6-7 kıyye pirinç karşılığı maaş alacak, bununla kendisi ve ailesi geçinecekti. Bu mümkün olmadığından dolayı vakıf idaresi zamana uymak için "zamm-ı âdile" diye ücrete ilave yapmaktaydı. Nitekim bahsedilen vakfın 1264 (1848) yılına ait gelir - gider hesaplarında müezzine 84 kuruş zam yapılarak yıllık 100 kuruş tahsis olunmuştu. Bu bile çok adaletli bir rakam değildir diye düşünülebilir. Zira 1842'de yeniden ibadete açılan Çarşı Camii'ne ait vakfın müezzin için tahsis ettiği maaş miktarı senelik 250 kuruş idi³⁵. Yani aynı görevi yapan iki kişiden biri diğerinin iki buçuk katı kadar maaş almaktaydı. Diğer görevliler için de aynı durum söz konusuydu. Halbuki her iki vakfın gelir kaynakları karşılaştırıldığında İskender Paşa vakfının Çarşı Camii vakfından daha zengin olduğu görülmektedir (Tablo-3, 6). Öte yandan İskender Paşa vakfı mütevellisinin, görevlilere yaptığı zamları karşılaştırıldığında, kendi ücretini anormal derecede artırmış olduğu dikkat çekmektedir. Şöyle ki günlük 10 akçe ile tevliyet, 3 akçe ile nezaret görevini yürütürken kendi gelirine 1.000 kuruş zam yapmıştır. Halbuki günlük 10 akçe ile imamet, dört akçe ile hitabet ve bir akçe ile cüzhân olan Osman ve Evliya efendilerin maaşlarına 198 kuruş ilave edilmiştir. Şayet müteveli kendisine yaptığı zamları bunlara yapılan arasında aynı oranı uygulamış olsaydı bu şahıslara da 1.000 kuruşun üzerinde zam verilmesi gerekirdi³⁶.

Personel maaşlarının az olması ilgili kişilerin başka yollardan gelir sağlamaya yönelmelerine sebebiyet vermekteydi. Nitekim çoğu zaman bir şahıs vakıftan tevliyet, imamet, hitabet, vaizlik, belirli günlerde mevlit veya ihlas-ı şerif okuma gibi vazifeleri üstlenmekteydi. Bir kişi bir camide imam, bir başkasında vaiz, bir diğerinde müteveli olabilmekteydi. Tablo-1'de verdiğimiz Trabzon'daki 69 vakfın müteveli isimlerinden anlaşılacağı üzere farklı vakıflarda bu görevi yerine getiren kişilerin sayısı bir hayli fazladır. Her ne kadar Türk toplumunda yaygın olarak kullanılan isimlerin aynı mı, farklı mı kişileri gösterdiğini anlayamazsak bile; en azından Mustafa Behçet Efendi'nin Hatice Hatun vakfı ile Semerkandî Hasan Efendi vakfı'nın; Mahmud Mes'ud Efendi'nin Emtia Gümrüğü Kâtibi İbrahim Ağa vakfı ile Mustafa Paşa vakfı'nın,

35 TŞS, 1976, s.14/b-15/a-24/b-25/a.

36 TŞS, 1976, s. 14/b-15/a.

Hacı Emin Efendi'nin de Zağnoskapı Camii ile Fatih Camii vaiziyesine meşrû bir vakfın mütevellisi oldukları görülmektedir. Başka kayıtlarda da bu yolda bilgiler bulunmaktadır. Meselâ 9 Muharrem 1258 / 1842 tarihli olarak Osman Paşa tarafından kadıya yazılan buyrultuda Çarşı Camii vakfına müteveli olarak tayin edilen Hacı Kadızâde Hasan Ağa³⁷, bu sıfatı dolayısıyla aynı zamanda Kodaloğlu Ahmed Efendi bin Hacı Hüseyin Ağa tarafından tesis edilen 500 kuruş sermayeli vakfın da mütevellisi idi. Vakfiyede camiinin mütevellisi bu vakfın da mütevellisi tayin edildiğinden bu görevi de Hasan Ağa üstlenmekteydi³⁸. Trabzon'un önde gelen âlimlerinden olup nâiplik, kadılık gibi görevlerde bulunan ve öldüğünde nüfus nâzırı olan Mahmud Kâşif Efendi'nin uhdesinde ayrıca Hacı Ali Mescidi imamlığı, Mustafa Paşa medresesi müderrisliği ile nâzırlığı da vardı³⁹.

Aslında vakfiyelerin çağın şartlarına uydurulmasına yönelik olarak bazı uygulamaların valilik veya mahkeme marifetiyle gerçekleştirildiğini de gözlemlemek mümkündür. Yani normalde vakfiye şartlarına sadakat esastır, fakat bundan da daha önemli olanı vakıf sahibinin temel amacının geçerliliğini sürdürmek ve vakfiyede zamana uymayan durumlara iyi niyetli olmak kaydıyla müdahalelerde bulunmaktır. Trabzon sicillerinde buna dair de dikkat çekici örnekler bulunmaktadır. Meselâ Vali Halil Rıfat Paşa tarafından Trabzon Muaccelât Müdürüne, Hatuniye Evkafı Müteveli Kaimmakamına ve kâtibe yazılan buyrultuya göre; Hatuniye Medresesinde okuyan talebelere ödenen senelik 150 kuruş yetersiz kaldığından 1260'da Vali Abdullah Paşa tarafından yılda dört defa pişirilen imaret pilavı karşılığı olarak 335 kuruş tahsis olunmuş idi. Ancak bu da yetmediğinden şimdi her sene Muharrem ayında pişirilen aşure için 300 kuruş daha kendilerine bedel verilmesi uygun bulunmuştur⁴⁰.

Vakıf gelirlerine de yer yer zam yapılarak değer kaybının ortadan kaldırılmasına çalışıldığına dair misâller var. Meselâ Trabzon, Akçaabâd, Pazarsuyu, Perşembe kazaları nâiplerine ve diğer ilgililere yollanan 25 Zilhicce 1251 / 1836 tarihli vali buyrultusunda "Hatuniye vakfı mahsûl-i kadimesi üzerine bir

37 TŞS, 1968, s.7/a.

38 TŞS, 1968, s.49/a (21 Şevval 1259).

39 TŞS, 1967, s.26/a-b (5 Rebiyülevvel 1259); 1968, 39/a (21 Rebiyülahir 1259).

40 TŞS, 1973, s.20/a.

mahsûl zam ve ilave buyrulduğu" kayıtlıdır⁴¹. Yine Hatuniye Camii'nin âtıl ve terk edilmiş halde olan imaret çeşmesinin suyunun fazla olan kısım boşu boşuna akmaktaydı. Mahalledeki halk ise su konusunda büyük darlık yaşamaktaydı. Bunu dikkate alan hayır sahiplerinden Hazinedarzâde Ali Bey yeni bir çeşme inşa ederek, imarete ait fazla suyun buraya akıtılmasını ve böylece halkın istifadesine sunulmasını sağlamıştır. Bunun için vakfa senelik 3.600 kuruş kira verilmesi şartıyla gereken izin verilmiş idi⁴². İmaret deresinden Ortahisar Camii havuzuna getirilen ve ihtiyaç fazlası olduğundan dolayı taşıp sokağa akan suyu, ücreti karşılığında bir kısım ileri gelenlerin evlerine veya vakıf olarak kurulan sokak çeşmelerine naklettirdiklerine dair örnekler de bulunmaktadır⁴³.

Vakfiye hükümlerinin mahkeme marifetiyle değiştirildiğine dair daha dikkat çekici bir misâl verelim: Trabzon çarşısındaki Hacı Kasım Camii (Çarşı Camii) şadırvanı ile tuvaletlerin temizliği, depolarına kuyudan su çekilip konulması ve vakfedilen dükkânların temizliği maksadıyla cami yakınında ikişer künkli iki kazaz dükkânı tahsis edilmişti. 1259 / 1843'te vakfın mütevellisi Süleyman bin Ömer adlı biridir. Ancak eskiden şadırvan ve tuvaletlerin akar suyu yok iken kuyudan su temin edilip halkın ihtiyacının görülmesi için böyle bir vakıf gerçekleştirilmişti. Oysa sonradan yine hayır sahiplerinin katkılarıyla Kuzgundere'den hem şadırvana hem de tuvaletlere akar su bağlanmıştı. Dolayısıyla müteveli tarafından yürütülen "kuyudan su çekme" işine artık hacet kalmamıştır. Kuyu da zaten iptal edilmiştir. Böylece vakfın yürütülmesini istediği hizmetten geriye sadece tuvaletlerin temizliği kalmıştır. Bu ise oldukça küçük bir iş olup gelirin büyük kısmı mütevelliyeye "yemeklik ve mabeyn mahsûlü" gibi kalmakta ve böylelikle hayır sahibinin amacına hizmet etmemek-

41 TŞS, 1958, s.45/a.

42 TŞS, 1963, s.18/a (11 Safer 1250 / 1834). Büyük vakıflara ait su kaynaklarının ihtiyaçtan fazla olması halinde halka veya başka vakıflara tahsisi yaygın bir uygulama olup bazı vakıfların gelir kaynakları arasında yer almaktaydı. Meselâ Çarşı Camii vakfının gelirleri arasında, Hacı Ebubekir bin Nuh vakfından yıllık 2 kuruş, Suluhan'dan 18 kuruş "su icâresi" var idi (Tablo-6). TŞS, 1976, s.24/b-25/a.

43 Trabzon hanedanından olup Pazarkapı'da ikamet eden Uzunzâde Mehmed Ağa bin Mustafa bin İbrahim Ağa'nın yaptırdığı çeşmelere ve evine yıllık kırk kuruş bedelle su nakletmek üzere Ortahisar Camii mütevellisi ile anlaştığı; yine şehrin hanedanından olan Hacı Salihzâde Süleyman Ağa bin Osman Ağa'nın Amasya mahallesinde yaptırdığı çeşmeye ve kendi konağına su aldırıldığı hk. bkz. TŞS, 1959, s.2/a (19 Muharrem 1259 / 1843).

tedir. Bu tespit yapıldıktan sonra vakıf sahibinin amacına yararlı bir durumun oluşması için vakıf mütevellisi Süleyman bin Ömer mahkemeye davet edilerek konu kendisine anlatıldıktan sonra, camiye Kuzgundere'den su getirilmesi hayli masraflı olduğundan, Muharrem 1259 / 1843'ten itibaren vakfın yıllık gelirinin 3/5'inin bu tür masrafları karşılamak üzere cami mütevellisine, 2/5'i de tuvalet ve diğer temizlik işleri için yine Süleyman'ın tevliyetine bırakılmıştır. Vakfa ait dükkânların tamire ihtiyaç göstermesi halinde önce Muaccelât Nazırlığına durum bildirilecek, gereken keşifler yapıldıktan sonra ortaya çıkacak masraflar buradaki hisseler oranında iki müteveli tarafından karşılanacaktır⁴⁴. 1264 / 1847 yılı gelir gider hesabına göre bu vakfın bir dükkânının yıllık geliri 900, diğerininki 700 kuruş olup alınan karar gereğince yüzde altmışı camiye bırakıldığında Süleyman bin Ömer'in eline 640 kuruş geçmiştir. Aynı yıl adı geçen müteveli 259 kuruş harcamış olduğundan gerisi fazla olarak elinde kalmıştır⁴⁵. Dereden şadırvana su bağlanmasıyla paranın bir miktarının camiye tahsis edilmesi arasındaki dönemde gerçekleşen fazlalık düşünüldüğünde mütevellinin bir hayli önemli bir meblağı, vakıf sahibinin hayrı için başka yerlerde harcamadıysa, haksız olarak ele geçirdiği anlaşılmaktadır.

Mahkeme kararıyla vakfiyenin şartlarında değişiklik yapılacağına dair bir örnek daha verelim: Trabzon'un İmaret mahallesinde ikamet eden Sabit Efendizâde Said Efendi mahkemeye müracaat ederek mütevellisi ve müderrisi olduğu Hamza Paşa medresesine ait adı geçen mahallede bir vakıf evin sokak kapısı üzerine kendisi yararlanmak maksadıyla malından bir oda ve altında bir tuvalet yaptırmak için mahkemeden izin istemiştir. Mahkeme bu talebi olumlu karşılayarak adı geçene bir hüccet vermiştir⁴⁶.

Vakfiyeden kaynaklanan ve çağa ayak uyduramayan teknik meselelerin yanı sıra, bizzat yönetici kalitesizliği yüzünden küçümsenmeyecek ölçüde yolsuzluklar meydana gelmekteydi. Yolsuzlukların büyük çoğunluğu öncelikle vakıfların maddî kaynaklarının istismarı olarak karşımıza çıkmaktadır. İncelediğimiz 69 vakfa ait bütçe cetvellerinde gider olarak kaydedilen "maaş-ı muharrir" ve "harc-ı muhasebe" kalemlerinde keyfiliklere ve yolsuzluklara karşıldığı açıkça görülmektedir. Kayıtlardan bu giderler için yapılan harcamanın

44 TŞS, 1968, s.40/b-41/a.

45 TŞS, 1976, s.23/b.

46 TŞS, 1968, s.69/b (9 Ramazan 1259).

nasıl tespit edildiğini öğrenemiyor isek de, her vakıf yöneticisinin farklı miktarlar belirlediği görülmektedir. Belki de bu tür kayıtları kendileri tutup sonra da belirlenen paraları tahsil etmekteydiler. Böyle düşünmemize yol açan en önemli delil bir kısım vakıflarda böyle gider kalemlerine rastlanmamasıdır. Bunlar arasında 5.972 kuruşluk gelire sahip olan Ortahisar'daki Fatih Sultan Mehmed Han Camii vakfı da bulunmaktadır. Diğer bazı örnekler ise şunlardır: 1.000 kuruşluk geliri olan Hacı Hüseyin Efendi vakfı, 930 kuruş gelire sahip Kasım Ağa Camii vakfı, 860 kuruşluk gelire sahip Pulathâneli Hacı Mustafa Efendi vakfı ile 800 kuruş gelire sahip Hatice Hatun vakfı. Buna karşılık burada zikredilenlerden çok daha düşük geliri olan bazı vakıfların maaş-ı muharrir ve harc-ı muhasebe ödedikleri görülmektedir (Tablo-8). İki vakfı karşılaştıralım: Musa Paşa Camii vakfının geliri 4.758 kuruş olup 35 kuruş maaş-ı muharrir, 19 kuruş da harc-ı muhasebe ödemiştir. Halbuki bundan yaklaşık üç kat büyük olan ve 13.093 kuruş geliri bulunan İskender Paşa vakfının ödediği 467 kuruşluk maaş-ı muharrir on iki kat, 115 kuruşluk harc-ı muhasebe de beş kat fazladır. Yine toplam 5.629 kuruş geliri olan Hacı Yahyazâde Abdullah Efendi vakfı tarafından 95 kuruş maaş-ı muharrir, 24 kuruş harc-ı muhasebe ödenmişken; yıllık geliri 3.000 kuruş olan Siyahizâde Mahmud Hüseyin Efendi vakfınca yapılan ödemeler sırasıyla 127 ve 37 kuruştur.

Tablo-8. Bazı vakıflara ait muharrir maaşı ve muhasebe harcı (kuruş)

Vakfın adı	Gelir	Maaş	Harç
Eski Saray Mescidi vakfı	130	8	2
Musa Paşa Camii vakfı	4.757	35	19
İskender Paşa vakfı	13.093	467	115
Semerkindî Hasan Efendi vakfı	2.200	49	12
Hacı Yahyazâde Abdullah Efendi vakfı	5.629	95	24
Hafız Mehmed Efendi vakfı	405	15	4
Aişe Hatun vakfı	1.250	60	15
Siyahizâde Mahmud Hüseyin Efendi vakfı	3.000	127	37
Kalcızâde Hacı Ömer Bey vakfı	1.000	14	3
Hacı Hüseyin Alemdarzâde Hacı Arif Ağa vakfı	1.323	30	5

Kâtibzâde Hacı Ömer Efendi vakfı	840	40	10
Hacı Mehmed vakfı	2.100	26	6
Sarı Abdullah Paşa vakfı	2.560	22	5
Müftü İsmail Efendi vakfı	3.990	36	16
Çarşı Camii vakfı.	5614	51	13
Emtia Gümrüğü Kâtibi İbrahim Ağa vakfı	1.500	43	10
Mustafa Paşa vakfı	4.590	100	25

Kaynak: TŞS, 1976, muhtelif sayfalar.

Camilerde aydınlatma amacıyla kullanılan zeytinyağı ve balmumu gibi malzemelerin harcamalarında da bir tutarlılık bulmak mümkün değil. Ortahisar'daki Fatih Camii'nde bir yılda 150 kıyye zeytinyağı karşılığında 1.200 kuruş harcanmışken, bunun gibi büyük camilerden olan Çarşı Camii'nde 93 kıyye, İskender Paşa Camii'nde 50 kıyye, Müftü Camii'nde 27.5 kıyye zeytinyağı kullanılmıştır. Kayıtlarda zeytinyağının kıyyesi 7-8 kuruş arasında değişmektedir. Büyüklükleri birbirine yakın olan bu camiler arasındaki harcamanın oldukça farklı olması dikkat çekmektedir. Zeytinyağı kullanımı ile ilgili olarak küçük camilerden de örnek verelim. Onlarda da benzer farklılıkları gözlemlemek mümkündür. Meselâ Kasım Ağa ve Hoca Halil camilerinde yılda 100, Hasan Ağa 30, Muhyiddin Mahallesi Camii'nde 22.5, Mağara-i Zir mahallesindeki İsmail Efendi Camii'nde 70 kuruşluk zeytinyağı harcanmıştır. Bu düzeyde farklılaşma balmumu kullanımında da görülmektedir.

Pek çok vakıfta en yüklü harcama kalemini tamir giderleri oluşturmaktaydı. Bu konuda vakfiyelere sınırlayıcı hüküm konulamamasından olsa gerektir ki, bu gider kaleminde aşırılıklar olduğunu düşünmemize yol açan misâller bulunmaktadır. Meselâ Kindinar mahallesinde bulunan Hatice Hatun binti Ahmed vakfının geliri bir bahçenin yıllık hasılatı olan 70 kuruştur. 1847 yılında bu bahçenin etrafındaki duvarların tamiri için 280 kuruş, yani gelirin dört katı bir harcama yapılmıştır. Yahya Paşa vakfının geliri de bir bahçenin yıllık hasılatı olan 450 kuruştur. Bu vakfın gider kısmında ise bahçenin çevresindeki duvarların tamiri için harcanan 615 kuruş kayıtlıdır. Hatice Hatun vakfının yıllık geliri 800 kuruş, vakfa ait dükkânın tamiri ise 744 kuruştur. Hacı Yahyazâde Abdullah Efendi vakfına ait hanın tamir masrafı 2.123,

Semerkanđı Hasan Efendi camii ile hamamın tamir masrafı 787, Musa Paşa Camii tamir masrafı 1.647, İskender Paşa vakfına ait Taşhan'ın tamir masrafı 2.500, Ortahisar Fatih Camii'nin tamir masrafı 691, Saraçzâde Hacı Mustafa Efendi vakfının tamir masrafı ise 2.319 kuruştur⁴⁷. Miktarlardaki anormallikler bu hususta bazı yolsuzlukların olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Tanzimat yıllarında vakıflarla ilgili olarak devletin tepkiyle karşıladığı hususların başında bazı kimselerin kendi evladını veya akrabalarının çocuklarını askere gitmekten alıkoymak amacıyla cami, mescit ve zaviye gibi hayrat eserleri yaptırıp, bu yerlerin hitabet ve şeyhliğini o şahıslara meşrûr kılmak istemeleri gelmekteydi. Üstelik böyle vakıflara çok cüzî miktarda gelir tahsis edildiğinden ilerleyen zamanlarda vakfın sıkıntı çekmesine de yol açılmaktaydı. Bunların taahhüt ettikleri görevlerin finansmanı ise Evkâf Nezâretine veya geliri fazla olan vakıflara kalmaktaydı. Bu tür örnekleri dikkate alan hükümet 1847 yılında kadılara böyle konulara dikkat etmelerini, bunlara sağlam bina yaptırınlarını, yetecek miktarda ve sağlam gelir tahsis ettirmelerini, vakıfla ilgili bir göreve tayin edilecek kimselerin askerlik yaşında olup olmamalarına dikkat edilerek bu durumda olanların tayin edilmemesini hatırlatmıştır⁴⁸.

Vakıf kuruluşlarına yapılan tayinlerde babanın ölümü halinde evlâdın onun yerine tayin edilmesi uygulamasının oldukça yaygın olduğu da dikkat çekmektedir. Hatta bu tür atama tekliflerinde kadıların, ölen kişinin oğlunu "erbâb-ı istihkâk" diye tanımlaması ilginçtir. Dolayısıyla gerekli vasıflara sahip oldukları takdirde böyle görevlerin babadan oğula intikal etmesi gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Hatta ölen kişinin birden fazla evladı varsa bu durumda onlar bir tevliyet, nezaret, imamet veya müezzinlik görevine müşterek olarak tayin edilmekteydiler⁴⁹. Meselâ Zübeyde binti İsmail bin Abdullah'ın vakfettiği 200 kuruş sermayeli para vakfının mütevellisi bizzat kendisi olup vakfın nemâsından haftada iki gün Pazarkapı Camii'nde vaaz yapılması şart koşul-

47 TŞS, 1976, muhtelif sayfalar.

48 BOA, *İrade, Meclis-i Mahsus*, 591.

49 TŞS, 1967, s.26/a-b, 35/a-b; 1971, s.3/b, 4/b. Hatta uygun gördüğü biri lehine olarak görevinden feragat edenlere dair örnekler de bulunmaktadır. Meselâ Hatuniye vakfından almak üzere yevmiye beş akçe ve iki çift fodola ile mektep muallimi ve yevmiye iki akçe iki çift fodola ile mektebin temizliği görevlerini berâtle yürütmekte olan Hafız Ahmed bin Hafız Mehmed uhdesinde olan bu iki görevi kendi rızasıyla Mahmud Celaleddin bin Ömer Efendi'ye ferâğ etmiştir. Kadı da berât gönderilmesi için durumu İstanbul'a yazmıştır. TŞS, 1971, s.5/a (29 Cemaziyelevvel 1261 / 1845).

muştı. Vaiz olarak bu görevi üstlenen kişi de vakıf sahibinin kocası olan Pazarkapı Camii İmamı Mehmed Tevfik Efendi bin Hacı Osman Efendi idi. Dolayısıyla Mehmed Tevfik Efendi, cami imamlığından sağladığı gelir dışında kendi eşinin vakfettiği paranın nemâsından da vaizlik ücreti almaktaydı. Bir gün gelip de karı - koca vefat ettiklerinde "erbâb-ı istihkâk" olduklarından ötürü, Zübeyde Hanım vakfının yevmiye 6 akçelik tevliyet, 6 akçelik vaizlik görevi ile Trabzon gümrüğü mukataasından alınmak üzere yevmiye üç akçelik Pazarkapı Camii imamlığı görevlerinin oğulları olan Osman Hilmi, Ömer ve Tayyar efendilere müştereken tevcih olunması için kadı tarafından merkezden "berât-ı âli" istenmişti⁵⁰. Şüphesiz oğulun babanın yaptığı görevleri yapabilecek derecede ehliyetli, dirayetli ve her bakımdan lâyük olması gerekmektedir. Gerektiğinde bir imtihan sonucunda bu durumun tespit edildiği kaydı da eklenmekteydi. Kadı tarafından İstanbul'a yollanan ve "berât-ı âli" tanzimini talep eden yazılarda bu husus bilhassa vurgulanmaktaydı.

Vakıf gelirlerinin karşılığında küçük miktarda gider gösterilip artan meblağın evlâdına intikal etmesini sağlamaya yönelik gayretleri gösteren vakıf kuruculuğuna da bir misâl verelim. Aişe Hatun adlı bir vakıf kurucusu yıllık masraflardan artan paranın evlâdına intikal etmesini şart koşturmuştur. Vakfın senelik 1.250 kuruş geliri olmasına mukabil üç kalem gideri bulunmaktadır. Vakfiyede ismi yazılı camiye senede iki kıyye balmumu alınmakta ki, 1847'de toplam bedeli 50 kuruştur, diğer iki gider kalemini ise maaş-ı muharrir (60 kuruş), harc-ı muhasebe (15 kuruş) oluşturmaktadır. Yani esasında 50 kuruşluk bir harcamanın kaydını tutmak için 60 kuruş maaş ödenmekte ve 15 kuruş da muhasebe için harcanmaktadır. Geriye kalan 1.125 kuruş ise vakıf sahibinin evlâdına intikal etmektedir⁵¹. Daha değişik bir başka misâl: Mağara-ı Zir mahallesinde İsmail Efendi adlı biri tarafından yaptırılan caminin imamı, mütevellisi, müezzini, hatibi, kayyumu ve temizlik görevlisi İsmail Efendi'nin bizzat kendisi olup dolayısıyla vakfedilen gelirin büyük kısmı yine kendisi

50 TŞS, 1971, s.3/b (25 Rebiyülevvel 1261 ve 3 Rebiyülahir 1261 tarihli kayıtlar).

51 TŞS, 1976, s.21/a. Bu türden örnekler yüzünden Tanzimat'tan sonraki dönemde vilayetlerde vergileri toplamakla görevli olan bazı muhassıllar, vakıf gelirlerinden fazla olan miktara el koyunca, durum merkeze intikal etmiş, gönderilen ferman ile vakıf varidatının ilgili mütevellilere iadesi emredilmişti. Barnes, *Religious Foundations*, s.116-117.

tarafından tahsil edilmekteydi⁵². Böyle bir vakıf kuruculuğunun geleneğin öngördüğü hayır amacını sağlamaya yönelik olduğunu söylemek zor olmalıdır.

Bu çeşit olumsuzlukların zaman zaman görülmesine karşılık vakıfların Osmanlı toplum hayatındaki etkili rolü sürekli devam etmiştir. Genel olarak bu kuruluşların şehirlerin iskân, kalkınma, sosyal barış, ibadet ve eğitim gibi alanlardaki hizmetlerin yürütülmesine katkılarının yanı sıra ekonomik faaliyetleri de doğrudan doğruya etkiledikleri bilinmektedir. Trabzon vakıfların Trabzon şehrinin ekonomik hayatındaki yerine baktığımızda çok sayıda iş yeri ile evin bu kurumların denetiminde olduğunu görmekteyiz. Sadece 69 vakfa ait gelir kaynakları dikkate alındığında bunlara ait olan iş yeri sayısının Trabzon ölçeğinde hiç de küçümsenmeyecek düzeyde olduğu ortaya çıkmaktadır. Toplam 131 dükkân, 2 değirmen, 3 hamam, 1 han, 57 han odası, 2 fırın, 1 kireç kuyusu, 1 su kuyusu, 1 debbağ kuyusu, 7 parça dükkân arsası vakıflar tarafından değerlendirilmekte idi. Ayrıca 28 ev ile 7 ev arsası, 19 bahçe ve tarla da gelir kaynakları arasında yer almaktaydı. Müslüman veya gayrimüslim esnafın şartlarına uyarak kiralayabildikleri⁵³ bu gayrimenkullerden sorumlu olan vakıfların iyi idaresinin ve sağlıklı teftişinin şehrin ekonomik hayatını olumlu yönde etkileyeceği aşikârdır. Dolayısıyla vakıflardaki bozulma ve çöküntü ister istemez ekonomiyi de olumsuz etkileyecekti..

Ekonomik bakımdan şehri doğrudan etkileyen para vakıflarına gelince, yazının başında sözü edilen para vakıfları veya gayrimenkul vakfı olup da elinde nakit bulunan vakıflar tarafından kredi olarak tahsis edilen ve yıllık % 10-15 arasında kâr sağlanan sermayenin miktarı toplam 91.971 kuruş idi. Bu sermayeden 1847 yılı için sağlanan kâr ise 9.675 kuruştur. Para vakıflarının, nakite ihtiyaç duyan esnafa veya halktan kimselere zorlanmadan borç para temin etmesiyle piyasa şartlarının düzenli yürütmesine katkıda bulunduğu muhakkaktı⁵⁴. Üstelik bu yapılırken sadece Müslümanların desteklenmesi söz

52 TŞS, 1976, s.19/b.

53 Meselâ XIX. yüzyılın ilk yarısına ait vakıf kayıtlarına göre Selanik'te bulunan 22 aba atölyesinden 20'si Ortodoks Rumlar tarafından işletilmekteydi. Meropi Anastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri, Selanik*, Çev: Işık Ergüden, İstanbul, 2001, s.282.

54 Vakıflara ait arazilerde tarım yapan köylülerin de vakıf paralarıyla desteklenmesi uygulaması yaygındı. Böylelikle vakıflar, köylülerin olumsuz iklim şartları yüzünden yeterince ürün alamadıkları durumlarda, orayı bırakıp gitmeleri halinde uğrayacakları büyük zararı düşünerek böyle bir tarımsal kredi desteğine başvurmaktaydılar. Bunu hem sosyal yarar

konusu değildi. Gayrimüslimlere de kredi desteğinde bulunulduğu durumlar olabilmekteydi. Bu yıllarda Trabzon'da kredi ihtiyacının hangi derecede olduğunu tespit etmek güç olsa da aşırı bir talep olduğu söylenemez. Zira Siyahîzâde Mahmud Hüseyin Efendi vakfının sermayesi dört ay müşteri yokluğundan dolayı değerlendirilememiştir⁵⁵. Yine vakfiyesinden sermayeyi % 15 kârla işlettiğini öğrendiğimiz Hacı Hüseyin Efendi vakfının 20.000 kuruşluk sermayesinin üç yılda 3.000 kuruş gelir sağlaması da, bazı zamanlarda krediye talep olmadığının göstergesi olmalıdır⁵⁶.

Toplum hayatında önemi tartışılmayacak derecede büyük olan vakıfların, XIX. yüzyıl ortalarına gelindiğinde kuruluş, çalışma ve özellikle de denetim bakımından ciddi ve köklü reforma muhtaç oldukları görülmektedir. Yöneticilerin de bunun farkında olarak merkezileştirme ve mevzuatın yenilenmesi maksadıyla yoğun çalışmalar içerisine girdikleri bilinmektedir. Ancak bu tarihlerden itibaren vakıfların üstlendikleri bazı görevlerin, adım adım devlet tarafından tanzim edilmeye başlanması, bu kuruluşların faaliyet alanlarını daralttı. Diğer taraftan bu yıllardan itibaren insanların servet edinme, toplum ve devlet ile ilgili görevlerde rol üstlenme, geleceğe ilişkin kararlar alma gibi hususlarda bir zihniyet değişimine uğradıkları bilinmektedir. II. Mahmud döneminde başlatılan ve Tanzimat yıllarında devam ettirilen yeni anlayışla müsaderenin kaldırılması, batı tarzında yaşama anlayışının yaygınlaşması yüzünden zenginler, vakıf kurmak yerine servetlerini köşk, yalı sahibi olmak gibi daha dünyevî hayata meyletmeleri, hayır amaçlı ve toplum yararına kullanılan kaynakları azalttı. Bu değişim süreci vakıfların devlet ve toplum hayatındaki konumunu da değiştirdi. Ayrıca yukarıda sıraladığımız olumsuzlukları bertaraf etmek için devlete daha fazla bağlı kılınan ve böylelikle daha serbest, daha özerk icraat yapma yeteneğini kaybeden vakıfların, eskiye nazaran, "sivil güç unsuru olma özellikleri" de zaafa uğradı. Tanzimat yıllarına gelindiğinde vakıfların cidden yenilenmeye muhtaç olduğu gayet açıktır. Ancak ilerleyen zamanlarda sistem yenilenerek daha güçlü biçimde varlığını devam ettireceğine; adım adım gerilemeye, çöküşe ve tasfiyeye maruz kaldı. Bir bakıma devletle aynı kaderi bu kurum da paylaşmış oldu.

hem de kendi kaynaklarının yok olmaması için gerekli görmekteydiler. Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, Çev.: Sema Bulutsuz, İstanbul, 1996, s.151-152.

⁵⁵ TŞS, 1976, s.21/b.

⁵⁶ TŞS, 1968, s.38/b, 1976, s.21/b.